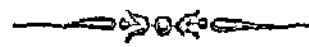
॥ श्रीः ॥

नामलिङ्गानुशासनं

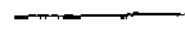
नाम

अमरकोषः ।

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजविद्वद्वरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया
व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया सहितः ।

जयपुरराजधानीवास्तव्येन पाठशालाध्यापकेन दाधिमथवंश-
भूषणसुमतिश्रीबदरीनाथात्मजश्रीशिवदत्तकोविदेन
टिप्पण्यादिपरिष्कारपुरस्कारेणोपस्कृतः ।

चतुर्थं संस्करणम् ।

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संशोधितम् ।

स च

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजीश्रेष्ठिभिः

...राख्यमुद्रणा... आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

...संवत् १९७१—सन् १९१५.

चतुर्थावृत्तिप्रस्तावना ।

नामलिङ्गानुशासनीयानेकव्याख्यास्वग्रेसरत्वेन वरीवर्ति रामाश्रम्यपरपर्यायेय व्याख्यासुधाख्या व्याख्या । अस्याः पूर्वसंस्करणं विद्वत्कलामायमाने जयपुरसंस्कृतपाठशालामुख्याध्यापकदाधिमथकुलावतंसैः पण्डितवरशिवदत्तशर्मभिरसाधारणायासादनेकविद्वद्भ्योऽनेकविधटीकापुस्तकसंपादनयोजनेनेतरविद्वत्कर्तृकपुनःसंस्करणनिरपेक्षं शोधनमकारीति निर्विचिकित्सं पूर्वावृत्तिमुद्रितपुस्तकादवगम्यत एव । एतावतास्यान्येन पुनः संस्करणकरणं पिष्टपेषणायितं स्यादिति न कल्पनीयं सख्यावद्भिः । प्रतिमुद्रणावृत्ति पूर्वविशेषदोषापाकरणकं संस्करणमावश्यकमेव । तदपि प्राथमिकशोधकद्वारैवापेक्षितमिति निर्विवादम् । तथापि पुनरङ्कनकालेऽनवसरतया शोधकस्य च दविष्ठत्वेन कालातिक्रमभिया चास्या द्वितीयावृत्तेः शोधनाय **श्रीमद्भिः तुकाराम जावजीश्रेष्ठिभिर्नियुक्तो**ऽस्मि । उररीकृत्य च सादरं तन्निदेशं केवलं पूर्वतनसंस्कारकालीनमानुषशेमुषीनसर्गिकदृगादिदोषकारणकानामुपरि निर्दिष्टपण्डितवरैः शोधनपत्रकेषूद्घाटितानामनुद्घाटितानां च मद्दृष्टिसरणिमापतितानां स्खलितानां यावद्बुद्धिबलं मार्जनमकारि । विशेषतश्चामरस्थस्य कस्यचिद्वस्तुनो यथासंभवं नाम्ना नाम्नोर्नाम्नां च व्याख्यावसरेऽमुकस्य वस्तुन इमानि (इदं वा) नामेति व्यवस्था व्याख्यासुधायां कुत्रचनासीद्बहुत्र च नासीत्सापि व्युत्पित्सूनामनायासतोऽवगमाय तत्र तत्रेमानीमान्यमुकस्य वस्तुनो नामानीति स्थूलाक्षरविन्यासेन कृता ।।

अभ्यर्थये च नाममात्रमत्रापि स्खलितं क्षमध्वमिति करुणावरुणालयेभ्यो विद्वद्भ्योऽहं सविनयं

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मसूनुः

वासुदेवशर्मा ।

---

४६ पृष्ठव्याख्यासुधाटिप्पणीशेषपूर्तिः—

"सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली" इति मूले 'सा अमावास्या दृष्टेन्दुः चतुर्दशीयोगात् दृष्टचन्द्रा चेत् सिनीवालीपदवाच्या भवति' इत्येव फलितार्थकत्वेन व्याख्यातुर्व्याख्यासुधाकारस्याशयस्तु—

'तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता ।'

इति प्रचेतोवाक्यानुसारेण अमावास्याक्षयदिने सूर्योदयतः प्राक् चन्द्रोदयकाले अमावास्याया असत्त्वाच्चतुर्दश्या एव सत्त्वेन तद्दिन एवागत्या अमावास्याकार्यस्यापि करणीयत्वेनामावास्याव्यवहारश्चतुर्दशीदिन एवेत्येव बोधनीयः ॥ परं त्विदं न सार्वदिकम् । व्यर्कचन्द्रस्य (चन्द्रसूर्योभयान्तरस्य) द्वादशभ्योंऽशेभ्योऽनधिकत्वे चन्द्रादर्शनस्य

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

प्रथमं काण्डम् ।

वल्लीवल्लभ नला गुरु(गिर) भट्टोजिदीक्षितम् ।
आ(अ)मरे विदधे व्याख्या मुनिनयमतानुगाम् ॥

प्रारिप्सितप्रत्यूहापनुत्तये कृत मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निवबन्ध—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणा ।
सेव्यतामक्षयो धीरा स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

यस्येति ॥ हे अनघा , भवद्भि स धीरा सेव्यताम् । न अघ पाप येषा तेऽनघा निष्पापा । सुकृतिन इति यावत् । सुकृतिन एव त सेवितु प्रभवन्तीति त एव सबोध्यन्ते 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुते । श्रिय राति ददाति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) अस्मात् 'क्विप् च' (३।२।७६) इति क्विप् । धीरा ज्ञानप्रदो गुरु । अनेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थ उपदिष्ट । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुसेवाया फलमाह—श्रिये चामृताय चेति । चद्वयमुभयो प्राधान्यद्योतनाय । भुक्तिमुक्ति प्राप्तिर्गुरुसेवातो भवति । 'क्रियार्थोपपदस्य—' (२।३।१४) इति चतुर्थी । तादर्थ्ये (वा० २।३।१३) वा । तदुक्त भागवते—'योगर्द्धिमापुरभयं यदुहैहयाद्या' इति । ननु गुरो श्रियोऽभावात्तत कथ सा प्राप्य(प्य)त इत्याशङ्क्याह—यस्येति । अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्त भागवते—'ऋते भवत्पादपरायणान मा विन्दन्त्यह लद्धू दया यतोऽनित' इति । 'सत्य शौच दया क्षान्तिस्त्याग सतोष आर्जवम् । शमो दमस्तप साम्य तितिक्षोपरति श्रुतम् ॥ ज्ञान विरक्तिरैश्वर्य शौर्य तेजो वल स्मृति । स्वातन्त्र्य कौशलं कान्तिर्धैर्य मार्दवमेव च' इत्यादयो गुणा । कीदृशस्य—ज्ञानदयासिन्धो । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञान शास्त्रम्, दया निष्प्रा 'रणपरदु खप्रहाणेच्छा । तयो सिन्धोरिव । शास्त्रसपन्नस्य, दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषण— मध्ये श्रोत्रियत्वमुक्तम् । स ज्ञानवानपि विमर्द इति द्वन्द्वे दयावत्त्वमुक्तम् । 'दयालोरसमर्थस्य तु व्यर्थैव दयालुता' इत्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । कीदृशस्य—अगाधस्य । न गाधस्तलस्पर्शो यस्य गम्भीरस्य । विषयानाकृष्टस्येति यावत् । यद्वा अग शैल वृक्ष मा आप्नोति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति आप्नोते (आप्लृ व्याप्तौ । स्वा० प० अ०) ड । टिलोप (६।४।१४३) । सवर्णदीर्घ (६।१।१०१) तमगं दधाति मनसेत्यगाध । तस्य । परमेश्वरभक्तस्येति यावत् । कीदृशो धीरा —अक्षय । अ वासुदेव, तस्मिन् क्षयो ज्ञान निवासो वास्य सोऽक्षय । अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूप द्वितीय विशेषणमुक्तम् । यद्वा न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीष हिंसायाम्' (क्र्या० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । पूर्वेन तु 'क्षि निवासगत्यो ' (तु० प० अ०) । परपीडापहारक । 'यस्मान्नोद्विजते लोक' इति गीता । अथवा स धीरा मया सेव्यताम् । स क । यस्य गुणा अनघा । न अघ येभ्यस्तेऽनघा । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यश कलिमलापहम्' इति भागवतात् । शेष समानम् । 'आशिषि लिङ्लोटौ' (३।३।१७३) इति कर्मणि लोट् । इत्थ हि गुरुसेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते, स्वय वा प्रार्थ्यते । गुरुसेवामाहात्म्य च ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि—यथाऽह ज्ञानदो गुर' इति, 'तुष्येय सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा' इति च । एव 'लक्ष्मीवान्, कल्याण (निर्मल) गुण , शास्त्रसपन्नो, दयापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुभक्तो, विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरु सपत्प्राप्त्यर्थं मोक्षार्थं च निष्पापैरधिकारिभि , मया वा सेव्यताम्' । समजसम् । हितमुपदिशन्, स्वहितमाशसमानो वा ग्रन्थ कथा प्रकरणाद निलिङ्गानामेव, स्व लक्षणम् (इति) लक्ष्मीस्मरणलक्षण च मङ्गल रूपेण व्याख्योचिता । मुकुट —'स्वेष्टदेवतासकीर्तनादिशिष्टाचारदृष्टम रणयोरिवाप्यपेक्षपादि' लखोचत । [illegible] 'कारणाकरणयोश्चित्तैव नियामिका— मम प्रतिभाति (समाधानान्तर चेत्सुधीभिर्विचिन्त्यम् ॥ इति शिवदत्त ॥

सामान्यशब्दाना जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकर्तुर्जैनत्वे प्रमाणाभावाच्च । प्राञ्चस्तु—'हे धीरा, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्यशालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव सबोधयति । अकृतत्वायुष्माभिर्हितेच्छुभि । स च—यस्य गुणा मैत्रीमर्यादादयोऽणिमादयो वा अनघा निष्पापा । रागाद्यसवलिता इति यावत् । यद्वा, हृद्या । तथा च धरणि—'अनघोऽपापहृद्ययो' इति । किंभूतस्य—ज्ञानदयासिन्धो । ज्ञानं समस्तविद्या(षया)वबोध । दृष्ट स्वार्थमनपेक्ष्य परदु खप्रहाणेच्छा दया । तयोरम्बुतुल्ययो सिन्धोरिव सिन्धोर्विपुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्न । अन्यैरनधिगतज्ञानपारत्वादपरिच्छेद्यगाम्भीर्य(य गाम्भीर्यं य)स्य वा । स किंभूत —परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मरणादिराहित्याद्वा । फलाधीनैव प्रेक्षावता प्रवृत्तिरत आह—श्रिये चेत्यादि । श्रीरत्न त्रिवर्गसंपत्ति, ता प्राप्तुम्, अमृताय मोक्षाय च । यद्वा—स सिन्धु सेव्यताम् । स क—यस्य अगाधस्यातलस्पर्शस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णोक्षयस्य निवासस्य वा गुणा अनघा रत्नादिमत्त्वानैर्मल्यादय, श्रिये लक्ष्म्यै, अमृताय च पीयूषाय च' इत्याहु । अत्र समुद्रपक्षस्तु न सम्यगिव । ज्ञानेत्यस्यानन्वयात् । 'अक्षय' इत्यस्य प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् । अभीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमदृष्ट हि—' इत्यादिस्वग्रन्थविरोधाच्च । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावात् । 'ज्ञानदययो स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्' इति वा, 'ज्ञानदये स्यन्देते' प्रवर्तेते देवतारूपेऽस्मिन्' इति वा समाधेयम् । षष्ठ्यर्थोऽप्यार्थिकार्थत्वेन समाधातु शक्य । 'स्यन्दते सप्रसारण धश्च' (उ० १।११) इत्यु । यत्तु मुकुट —'ताभ्या सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादित्वात् (२।३।१८ वा०) तृतीया । 'तृतीया' (२।१।३०) इति 'योगविभागात्समास' इति सर्वधरादय' इति । तदपि न सम्यक् । अर्थासगते । प्रातिपदिकार्थे हि सा, तस्य न भेदेनाभेदेन वान्वय सभवति । अभेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवोचितत्वात् ॥

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति—

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

प्रत्यें क्रमकथनेन कृतोत्कर्षं । यद्वा । असाराशराहितंशब्दरचनाविशेषवद्भि । त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रप्रतिपादकानि । वररुच्यादिकृतानि तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि । अत्र तूभयार्थसंग्रहादिदमेव सर्वं. पाठ्यमिति भाव ॥

लिङ्गज्ञानोपाय परिभाषते—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥
भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥
त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥५॥

प्रायश इति ॥ 'बह्वल्पार्थाच्छस्—' (५।४।४२) इति शस् प्रायशो बाहुल्येन, रूपभेदेन ट्याब्विसर्गबिन्दुरूपेण । स्त्रीपुंनपुंसक बोध्यम् । यथा—'पद्मालया पद्मा' 'पिनाकोऽजगव धनु' । क्वचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूपभेदेन स्त्रीपुनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—'तत्परो हनु' । अत्र तत्पर इति विशेषणाद्धनो पुंस्त्वम् । '(कुतू कृत्ते स्नेहपात्रम्) सैवाल्पा कुतुप पुमान्' । (अत्र) 'सा' इत्युक्त्या कुत्वा' स्त्रीत्वम् । निश्चितलिङ्गेनानन्तर्यं साहचर्यम् । रूपभेदाभावेऽपि क्वचित्तेनापि लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा—'अश्वयुगश्विनी' 'भानु कर' 'वियद्विष्णुपदम्' । अत्राश्वयुग्भानुवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि । क्वचित तस्य स्त्रीपुनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम् । यथा—'भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान्' 'रोचि. शोचिरुभे क्लीबे' ॥३॥ अत्र

१—'प्रत्येक परिपाटीस्थापनादिना कृतोत्कर्षै.' पाठान्तरम् ।

२—अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गाना प्रातिपदेनानुक्ताना भेदख्यानाय द्वन्द्वो न कृतः । परवल्लिङ्ग हि स्यात् । नावयवलिङ्गम् । यथा 'कुलिश भिदुर पवि', नतु 'कुलिशभिदुरपवय' इति । तथा एकशेषो न कृत । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीति. स्यात् । यथा 'नभ ख श्रावणो नभा.', नतु 'खश्रावणौ तु नभसी' इति । तथा संकरो व्यामिश्रतापि न कृता । साहचर्याल्लिङ्गत्व हि स्यात् । यथा 'स्तव स्तोत्र स्तुतिर्नुति,' नतु 'स्तुति स्तोत्र स्तवो नुति.' इति । एतच्च क्रमादृते यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्र विवक्षितम्, तत्रानुक्ताना भिन्नलिङ्गाना द्वन्द्वादय. कृता एव । यथा 'वर्णा. पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभि । नृभद्रक्षत्रविट्शूद्रै. साङ्गोपाङ्गैरिहोदिता.' इत्यत्र द्वन्द्वसंकरौ । भ्रात्रादावेकशेषश्च कृत । उपाध्यायश्च 'क्रमादृते' इत्यन्तर्गडु मन्वान 'क्रमेणादृते परिपाट्योपादेये ग्रन्थे' इति व्यवृदरत् । गौडोऽपीत्थमबुद्ध्वा यथाम्नाय संकरः क्रमादृते अनुक्रम विना भिन्नलिङ्गाना न कृत. । अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातु तु कृत एव । यथा 'कपर्दोऽस्य जटाजूट. पिनाकोऽजगव धनु । प्रमथाः स्यु पारिषदा' इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन्प्रकरणैर्निरदिक्षत् । श्रीभोजस्त्वन्यथा व्याख्यत् । 'यद्येते द्वन्द्वैकशेषसंकरा, क्रमनिर्देश विना भिन्नलिङ्गा प्रयुक्ता न स्यु' तदा न कृताः

कोशे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानाम्, भिन्नं लिङ्गं येषां तेषाम्, लिङ्गभेदमाख्यातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । यथा—'देवतादेवतामराः' इति न कृतम् । परवल्लिङ्गता स्यात् । यथा वा—'खं नभः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति न कृतम् । शिष्यमाणलिङ्गतैव स्यात् । समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा—'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः' । स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतावेव । यथा—'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः' 'मातापितरौ पितरौ' । एते स्वस्वपर्यायेषूक्ता एव । तथा तेषां क्रमादृते क्रमं विना संकरो न कृतः । स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकस्तु संकरो न दोष इति भावः । संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः । यथा—'स्तवः' इति पुंलिङ्गमुक्त्वा, 'स्तोत्रं' नपुंसकमुक्त्वा, 'नुतिः स्तुतिः' इति स्त्रीलिङ्गावुक्तौ । न तु 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः' इति कृतम् । एवं 'जनुर्जननजन्मानि' इति नपुंसकलिङ्गानिरूप्य, 'जनिरुत्पत्तिः' इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा, उद्भवशब्दः पुंलिङ्ग उक्तः । यत्तु स्वामिनोक्तम्—'एतच्च क्रमादृते । यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा—'वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधि–' इत्यादौ द्वन्द्वसंकरौ, 'भ्रात्रादावेकशेषश्च कृतः' इति । तन्न । इत्थं हि 'पृथ्वीपुर–' इत्यादिनिर्वाहेऽपि भ्रात्रादावनिर्वाह एव । तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपादयिषितत्वात् । अत एव 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः' इत्यादावप्यनिर्वाहः । यदपि । 'उपाध्यायश्च 'क्रमादृते' इत्यन्तर्गडु मन्वानः 'क्रमेणादृते परिपाट्योपादेये ग्रन्थे' इति व्याख्यत्' इति स्वामी । तदपि न । अन्तर्गडुमानस्य निर्बीजत्वात् । असदुक्तरीत्या

पर्यायनिर्देशं विना तूक्तानां कृता एव । यथा 'विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः' । तथा 'पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च' । तथा नानार्थे 'संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना' इति ॥ ४ ॥ इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितममरकोशोद्घाटनम् ॥

द्वन्द्वैकशेषयो रूपभेदकृतलिङ्गनिर्णयाभावाल्लिङ्गज्ञानोपायं संकरदोषपरिहारं चाह—**भेदेति** । अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां लिङ्गभेदमाख्यातुं द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । द्वन्द्वो यथा 'देवतादेवतामराः' इति न कृतम् । एकशेषो यथा 'खं नभः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति न कृतम् । एकलिङ्गानां तु कृतावेव । यथा '–स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' 'अजाविष्णुहरच्छागाः' इति । ननु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतौ । यथा '–अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः' इति, 'मातापितरौ पितरौ' इत्यत आह—अनुक्तानामिति । स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टानां न कृतौ, निर्दिष्टानां तु कृतावेव । इह तु स्थानान्तरनिर्देशो यथा 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः', 'नैर्ऋतो यातुरक्षसी', 'जनयित्री प्रसूर्माता' 'तातस्तु जनकः पिता' इति । ननु रत्नकोषादिवत्स्त्रीपुंनपुंसककाण्डविधानेनैव कथनमुचितम् । तथा सति रूपभेदसाहचर्यादिप्रतिपत्तिगौरवमपि न स्यात् । तत्किमिति लिङ्गसंकरः क्रियते, इत्यत आह—क्रमादृते इति । क्रमं विना संकरो न कृतः । क्रमानुरोधात्तु कृत इति तात्पर्यम् । संकरस्तु भिन्नलिङ्गानां मिश्रस्वरूपः । क्रमः प्रक्रमः । प्रस्ताव इति यावत् । यथा स्वर्गप्रक्रमे द्योदिवौ भिन्नलिङ्गे अप्यवश्यवाच्यत्वात्कथिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मी नाम, इति । यद्वा क्रमं विना भिन्नलिङ्गानां संकरो व्यामिश्रभावो न कृतः । क्रमेण तु कृत एव । यथा 'सुरलोकः' इत्यन्तेन पुंलिङ्गशब्दान्निरूप्य 'द्योदिवौ' इति स्त्रीलिङ्गशब्दावुक्त्वा क्लीबे 'त्रिविष्टपम्' उक्तम् । एवं 'जनुर्जननजन्मानि' इति क्लीबलिङ्गान्निरूप्य 'जनिरुत्पत्तिः' इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा उद्भवशब्दः पुंलिङ्ग उक्तः । इह तु क्षीरस्वामिकृतव्याख्याविरोधो ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितः ॥ ४ ॥ इति रायमुकुटकृतपदचन्द्रिका ॥

भेदेति । अत्र ग्रन्थे भिन्नलिङ्गानां भेदाख्यानाय लिङ्गभेदमाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा 'देवतादेवतामराः' इति द्वन्द्वो न कृतः । एवं कृते '–दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्' इति लिङ्गज्ञानं न स्यात् । तथा 'खश्रावणौ तु नभसी' इत्येकशेषो न कृतः, 'खं नभः श्रावणो नभाः' इति पुंनपुंसकलिङ्गज्ञानाय । समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा 'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' 'अजाविष्णुहरच्छागाः' । किंभूतानां भिन्नलिङ्गानाम् । अनुक्तानाम् । रूपभेदसाहचर्यविशेषविधिभिरज्ञापितलिङ्गानाम् । ज्ञापितलिङ्गानां तु द्वन्द्वैकशेषौ कृतावेव । यथा 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः', 'यक्षैकपिङ्गैलविल–' इति 'यातुरक्षसी' इति ज्ञापितलिङ्गानाम् 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः' इति द्वन्द्वः कृतः । यथा 'जनयित्री प्रसूर्माता', 'तातस्तु जनकः पिता' इति ज्ञापितलिङ्गानां 'मातापितरौ पितरौ' इत्येकशेषः कृतः । तथा भिन्नलिङ्गानां क्रमादृते क्रमेण विना संकरोऽपि न कृतः । क्रमः प्रस्तावः । संकरो मिश्रत्वम् । अत्र तु वज्रप्रस्तावे 'कुलिशं भिदुरं पविः' इति पुंनपुंसकयोः संकरो न कृतः । स्वर्गप्रस्तावे 'सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्' इति स्त्रीपुंसयोः । स्तुतिप्रस्तावे 'स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः' इति स्त्रीपुंनपुंसकानाम् ॥ ४ ॥ इति दीक्षितरामकृष्णविरचितपीयूषाख्यव्याख्या ॥

अत्रेयं विचारणा—

एकशेषाभावोदाहरणं 'खं नभः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति व्याख्यासु व्यक्तम् । तन्न संगच्छते । 'नभोऽन्तरीक्षं गगनम्' 'नभाः श्रावणिकश्च सः' इति स्वपर्याये लिङ्गभेदस्य ज्ञापितत्वेन 'मातापितरौ पितरौ' इत्यतो वैलक्षण्याभावादेकशेषेऽपि दोषाभावात् । तस्माद् 'ओकः सद्माश्रयश्चौकाः' इत्युदाहर्तव्यम् । यच्चोक्तं—'समानलिङ्गानां तु कृतावेव' इति । तदपि न समञ्जसम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यत्र समानलिङ्गत्वेऽप्येकशेषाकरणात् । तस्मादियं परिभाषा न सार्वत्रिकी । किंतु 'समानलिङ्गानामेव, स्वपर्यायेषूक्तानामेव वा कृतः' इति परिसंख्यारूपेण व्याख्योचिता । तथा च 'समे यजेत' इत्यत्र यागकरणाकरणयोरिवात्राप्येकशेषादिकरणाकरणयोरिच्छैव नियामिका—इति मम प्रतिभाति (समाधानान्तरं चेत्सुधीभिर्लेख्यम् ॥ इति शिवदत्तः ॥

तस्य सामञ्जस्यात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारस्त्रिलिङ्गी, तत्र 'त्रिषु' इति पदं ज्ञेयम् । इति परिभाष्यते । यथा—'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकण' । न्यायसिद्ध चैतत् । त्रिलिङ्ग्यतिरिक्तस्यार्थ[र्थान्तर]स्यासम्भवात् । अयोगाच्च । स्त्रीपुंसौ मिथुनम्, तत्र 'द्वयो' इति पदं ज्ञेयम् । यथा—'द्वयोर्ज्वालकीलौ' । 'द्वयो' इति द्विशब्दप्रयोगोपलक्षणम् । तेन 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्' 'द्वयहीने कुकुन्दरे' इत्याद्युपपद्यते । तथा निषिद्धं लिङ्ग यस्य तन्निषिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गकं ज्ञेयम्। इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात् । यथा—'वज्रमस्त्री' इति । तुरन्ते यस्य तत्तवन्तम्, अथ आदिर्यस्य तदथादि, त्वन्तं च अथादि च नामपद लिङ्गपदं सर्वं नामपदं अव्ययपद च पूर्वान्वयि न भवति । किं तूत्तरान्वयि। 'नगरी त्वमरावती' 'जवोऽथ शीघ्रं त्वरितम्' इति च नामपदम् । 'पुंसि सन्तापे' 'शस्त चाथ त्रिषु द्रव्ये' इति लिङ्गपदम् । 'तस्य तु प्रिया' इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुंसि' इत्यव्ययपदम् । अथशब्दोऽथोशब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा—'अनुक्रोशोऽप्यथो हस' । न्यायसिद्धमिदम् । तुना पूर्वस्माद्विशेषद्योतनात् । अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात् । भ्रमविषय चैतत् । 'उदपान तु पुंसि वा' इत्यादौ तु न दोष । उत्तरस्यानामत्वात् । लिङ्गवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तुतस्तु अत्र पादपूरणाय चकारादेव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव त्रिदशालयाः ।
सुरलोको द्यो दिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥६॥

' स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्ति' इति पक्षे यदृच्छाशब्देषु व्युत्पत्तिर्नावश्यकी, तथापि शाकटायनाद्यभिमतत्रयीपक्षे व्युत्पत्ति प्रदर्श्यते ॥*॥ स्वर्यते स्तूयते इति स्व । 'स्वृ शब्दोपतापयो' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (३।२।७५) इति विच् । बाहुलकात्कर्मणि गुण (७।३।८४) रपरत्वम् (१।१।५१) इत्याहु । तन्न । निर्बीजबाहुल्काश्रयणस्यायुक्तत्वात् । 'स्वरति शब्दायते' इति व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । [उ]क्तार्थस्य तत्रासम्भवात् । स्वरलप्राप्त्या उपतापयति । 'नैनं कृताकृते तपते' इति श्रुते । स्वरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् । 'अव्ययोऽग्नी शब्दभेदे नाविष्णौ निर्व्यये त्रिषु' । स्व शब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोग ('स्वः प्रेत्य व्योम्नि नाके च') ॥(१)॥*॥ सुष्ठु अर्ज्यते स्वर्ग । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० स०) कर्मणि (३।३।१९) घञ् । सृज्यतेऽस्मिन्निति वा । 'सृज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु मुकुट —'चजो '–(७।३।५२) इति कुत्वमाह । तन्न । 'निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्' (७।३।५९) इति वार्तिकात् ॥(२) ॥*॥ 'क सुखम्, न कमकम् दुःखम्, नास्त्यकमत्र' इति नाक । 'नभ्राण्नपात्–' (६।३।७५) इति नलोपो न । कौ मह्या, तदभावो नाऽत्रेति वा । 'नाकस्तु त्रिदिवेऽम्बरे' ॥(३)॥*॥ तिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिव ।—'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३।३।५८) इति कः– इत्याहु । तन्न । 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' (उक्तवार्तिकशेषे) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन व्याख्यानस्य निर्मूलत्वात् । यदपि—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कप्रत्यय –इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्रदर्शनस्यासङ्गतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्यशेषात् । तस्मात्—'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुण –इति व्याख्येयम् । यद्वा—ब्राह्मवैष्णवरौद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । (दि० प० से०) 'इगुपधत्वात्' (३।१।१३५) क । 'त्रिदिवं तु खे । स्वर्गे च त्रिदिवा नद्याम्' इति मेदिनीदर्शनात् क्लीबेऽपि ॥ (४) ॥*॥ त्रिदशानामालय ॥ (५) ॥ स्वर्गसुरादय शब्दा स्वरूपपरा । लक्षणया त्वर्थपरा । अत समानार्थत्वाभावादेकशेषो न ॥ ॥ सुराणां लोक ॥ (६) सुरसद्मादीनामप्युपलक्षणमेतत् । एवं यौगिकेषु सर्वत्रोह्येयम् ॥ ॥ द्योतन्तेऽस्यां द्यौ गोवत् । बाहुलकात् (३।३।१) द्युते ('द्युतदीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) डो । द्यौति 'द्यु अभिगमने (आ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) वा । ('द्यौस्तु स्वर्गविहायसो ') ॥ (७) ॥*॥ दीव्यन्त्यस्यामिति बाहुलकात् (३।३।१) दिवे (दिवु क्रीडादिषु । दि० प० से०) दिवि । द्यौ, दिवौ, दिव , द्युभ्याम् । ('द्यौः स्वर्गनभसो ') ॥ (८) ॥ यत्तु—'दिवेर्ड्यो ' इति ड्योप्रत्यय –इत्याह मुकुट । तन्न । उक्तसूत्रस्यादर्शनात् । स्वामी तु—'द्यो शब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६।१।९३) 'गोतो णित्' (७।१।९०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तराम्नानात्' इत्याह । तदपि न । स्मृत उर्येन स स्मृतौरित्यत्र वृद्धिविधानेन पाठस्योपक्षीणत्वात् । यदपि—दिवे क्विप् (३।२।७६) इत्युक्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादौ 'च्छ्वो शूठ्–' (६।४।१९) इत्यूठ प्रसङ्गात् । सुभूतिस्तु—'द्यु अभिगमने' द्यूयते अभिगम्यते बाहुलकात्कर्मणि डोप्रत्यय –इत्याह । 'द्यौः स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं क्लीब तयो स्मृतम्' । यत्तु—स्वामिना 'दिवशब्दो वृत्तिविषय ' इत्युक्तम् । तदेतेन परास्तम् । उक्तमेदिन्यां वृत्तिविषयत्वानभिधानात् । 'मन्दर शैरिभ शक्रभव(सद) नै रा दिव नभ ' इति त्रिकाण्डशेषाच्च ॥*॥ विशन्त्यस्मिन् सुकृतिन इति विष्टपम् । 'विटप विष्टप विशिपोलपा ' (उ० ३।१४५) इति विश ('विश प्रवेशने' तु० प० अ०) कप्रत्यय , तस्य च तुट् । 'मध-' (८।३।३६) इति षत्वम् । 'यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम्' इति वैदिक प्रयोग । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु दृष्टो गतार्थत्वात्स प्र-

१—भ१ पाठस्तु दंम उपलभ्यते ।

थुज्यते । (रूपभेदेनैव क्लीवत्वे लब्धे रूपभेदलब्धलिङ्गविशेषस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं क्लीव इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः' इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि पुंलिङ्गत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः) । केचित्तु—'पिष्टप' इति सूत्रे पठित्वा विशतेरादेः पो निपात्यते—इत्याहुः । अयं पुंस्यपि । तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपोऽप्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं त्रपो गौर्ना पृश्निश्चापि सुरालयः' इति रत्नमाला । एवं शक्रभवनफलोदयावरोहोर्ध्वलोकादयोऽप्यूह्याः । नव 'स्वर्गस्य' ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥
बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

अमरा इति ॥ न म्रियन्ते 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अमरस्त्रिदशेऽस्थिसंहारे कुलिशद्रुमे । स्त्री गुडूच्यमरावत्योः स्थूणादूर्वाजरायुषु' ॥(१) ॥*॥ जराया निष्क्रान्ताः । '**निर्जरः** स्यात्पुमान्देवे जरात्यक्ते च वाच्यवत् । **निर्जरा** तु गुडूच्यां च तालपर्ण्यामपि स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ दीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु (३।१।१३४) पाठादच् । '**देवः** सुरे घने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रिये । **देवी** कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरपि' ॥(३) ॥*॥ तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषाम् । त्रिशब्दस्य तृतीयार्थता त्रिभागवत् । त्रिर्दश वा । 'संख्ययाऽव्यया—' (२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये—' (५।४।७३) इति डच् । जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रो दशा येषामिति वा । 'त्रीन् तापान् दशन्ति 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यचि पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) न लोपः' इति राजदेवः । तन्न । उक्तविग्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गेनाचोऽप्राप्तेः । मूलविभुजादित्वादित्येके (३।२।५ वा०) वा समाधेयम् ॥ (४) ॥*॥ विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकालज्ञजीव-शिष्यत्वात् । विशेषेण बुध्यन्ते वा । 'बुध अवगमने' (भ्वा० प० से०, दि० आ० अ०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । '**विबुधो** ज्ञे सुरे' ॥ (५) ॥ ॥ सुरन्तीति सुराः । 'षुर प्रसवैश्वर्ययोः' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा समुद्रोत्था सुरास्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा शोभनं राजते । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।१०१ वा०) इति डः । '**सुरा** चषकमद्ययोः । पुंलिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्' ॥ (६) ॥*॥ सुष्ठु पर्व अमावास्यादिचरितम्, अङ्गुल्यादिग्रन्थिः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः । '**सुपर्वा** ना शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च' ॥ (७) ॥ ॥ शोभनं मनो येषां ते सुमनसः । '**सुमनाः** पुष्पमालत्योः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः ॥ (८) ॥*॥ त्रिदिवस्येशाः ॥ (९) ॥ ॥ दिवमोको येषां ते दिवौकसः । दिवशब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभव(सद)नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषात् । द्यौरोको येषामिति विग्रहे 'दिवोकसः' अपि । '**स्याद्दिवौका दिवोकाश्च** देवे चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । '**दिवोकाश्च दिवौकाश्च** पुंसि देवे च चातके' । शब्दपरविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशः । स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् । 'सकृद्गतौ' (१।४।२ प०) इति न्यायात् ॥ (१०) ॥ ॥ 'नञो दानो ङितिः' इति शाकटायनः । यद्वा द्यति । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'क्तिच् क्तौ च—' (३।३।१७४) इति क्तिच् । 'द्यतिस्यति—' (७।४।४०) इति इत्वम् । दितिभिन्ना अदितिः । आदित्या अपत्यानि । 'कृदिकारादक्तिनः' (४।१।४५ ग०) इति ङीषन्तात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (११) ॥*॥ दिवि सीदन्ति वर्तन्ते 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा० प० अ०, तु० प० अ०) । 'सत्सूद्विष—' (३।२।६१) इति क्विप् । 'हृद्द्युभ्यां च' (६।३।९ वा०) इति ङेरलुक् । 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति षत्वम् ॥*॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४) इति ङेर्लुकि 'द्युसदः' अपि । 'मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत' इति माघः ॥ (१२) ॥ ॥ चित्रादौ लिख्यन्ते । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि—' (३।३।१९) इति कर्मणि घञ् । ग्रीवाहस्तपादेषु तिस्रो लेखाः सन्त्येषामिति वा । 'अर्श आद्यच्' (५।२।१२७) । '**लेखो** लेख्ये सुरे **लेखा** लिपिराजिकयोर्मता' ॥ (१३) ॥*॥ अदितेर्नन्दनाः ॥(१४)॥*॥ अदितेरपत्यानि । 'दित्यदित्या—' (४।१।८५) इति ण्यः । लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिभाषया अनित्यत्वान्ङ्यन्ताण्ण्यो न । '**आदित्यो** भास्करे देवे' ॥ (१५) ॥*॥ ऋशब्दवाच्यः स्वर्गः, अदितिर्वा । स्वरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् । तत्र तस्मिन् वा भवन्ति । 'मितद्र्वादित्वात्' (वा० ३।२।१८०) डुः ॥*॥ क्विपि (३।२।७६) 'ऋभुवः' अपि-इत्यन्ये ॥ (१६) ॥*॥ अविद्यमानः स्वप्नो येषाम् ॥ (१७) ॥*॥ म्रियन्तेऽस्मिन्निति मर्तो भूलोकः । 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्' (उ० ३।८६) । तत्र भवा अप्युपचारान्मर्त्याः । ततश्च 'नवसूरमर्तयविष्ठेभ्यो यत्' (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थे यत् । तद्भिन्नाः ॥(१८)॥*॥ अमृतमन्धोऽन्नं येषां ते [१]व्याख्यायते च

१—अयं पाठो बहुत्र नोपलब्धः । २—अस्थिसंहारे गङ्गादिप्रक्षेप्याणामस्थामेकत्र मीलने—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३—दश दशद्वर्गाः । 'श्रिय विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति वर्षवत्' इति रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशवर्षात्मकत्वेन तृतीये दशोत्स्येव वर्तमानत्वमिति भावः ।

१—इदं च 'दिव उत्' (६।१।१३१) इत्यनेनचिन्त्यम्, प्रहुरपरोबोध्यम् ।

॥*॥ शास्तीति शास्ता । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्य संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) इति तृन्, तृज्वा । पितृवच्छास्तृशब्द । नप्त्रादिग्रहणस्य (६।४।११) नियमार्थत्वात् । चान्द्रे शासे त्रिचि शिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति प्रत्युदाहरणेऽनौणादिकतृच एव रत्नमतिना दर्शितत्वाद्बुद्धवाचिनोऽपि दीर्घ—इति सुभूति । तन्न । तृचस्तस्येत्प्रसङ्गात् । अनौणादिकतृच एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच्च । ('शास्ता रामन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यवत्') ॥ (१७) ॥*॥ मन्यते मुनि [1]'मनेरुच्च' (उ० ४।१२३) इतीन् । ('मुनिर्वाचंयमेऽर्हति । प्रियालागस्त्यपालाशे') ॥ (१८) ॥*॥ अष्टादश 'बुद्धस्य' ॥

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।
गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्येत्यादि ॥ (य) । शकोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डिकादिभ्यो ञ्य' (४।३।९२) । यद्वा शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वास यस्माच्च चक्रिरे । तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते शाक्या इति भुवि स्मृता ' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्या । दिगादित्वाद्यत् (४।३।५४) प्रत्यय । तद्वंशावतीर्णो मुनि । शाक्यश्चासौ मुनिश्चेति ॥ (१) ॥*॥ (स) । शाक्य सिंह इव । 'उपमितं व्याघ्रा–' (२।१।५६) इति समास ॥*॥ भीमवत् 'शाक्य' अपि ॥ (२) ॥*॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्न । 'सिद्धशुष्क–' (२।१।४१) इति समास । सर्वोऽर्थ सिद्धोऽस्येति वा ॥*॥ 'सिद्धार्थ.' अपि । 'सिद्धार्थौ बुद्धसर्षपौ' इति शाश्वत ॥ (३) ॥*॥ शुद्ध ओदनोऽस्येति । शकन्ध्वादि (वा० ६।१।९४) । शुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) ॥ (४) ॥*॥ गौतमस्याय शिष्य । 'तस्येदम्' वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थ । 'बृंहेर्नोऽच्च' (उ० ४।१४६) इति मनिन् । धातोर्नस्याकारादेश । बृंहति वर्धत इति वा । यत्तु—व्योमादित्व (उ० ४।१५१) कल्पनमस्य मुकुटेन कृतम् । तत्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकम् । ('ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयो पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे चाप्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥*॥ आत्मनो विष्णो सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुव सज्ञान्तरयो' (३।२।१७९) इति क्विप् । ('आत्मभूर्ना विधौ कामे') ॥ (२) ॥*॥ सुरेषु ज्येष्ठ ॥ (३) ॥*॥ परमे व्योमनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थ क्वित्' (उ० ४।१०) इतीनि । 'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१४) इत्यलुक् 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' (वा० ८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ लोकपितृणा मरीच्यादीनामर्यमादीना वा पिता पितामह । 'पितृव्यमातुल–' (४।२।३६) इति साधु । ('पितामह' पद्मयोनौ जनके जनकस्य च') ॥ (५) ॥*॥ हिरण्य हिरण्मयमण्ड तस्य गर्भ इव । 'तदण्डमभवद्धैम सहस्रांशुसमप्रभम्' इति मनूक्ते । तद्वा गर्भोऽस्य ॥ (६) ॥*॥ लोकानामीश ॥ (७) ॥ ॥ स्वयमेव भवति । 'भुव –' (३।२।१७९) इति क्विप् ॥ (८) ॥*॥ चत्वार्याननान्यस्य ॥ (९) ॥*॥ दधाति । 'डुधाञ् धारणपोषणयो' (जु० उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) । ('धाता वेधसि पात्के') ॥ (१०) ॥*॥ अब्ज योनिरस्य ॥ (११) ॥*॥ द्रुह्यति दुष्टेभ्य । 'द्रुह जिघांसायाम्' (दि० प० से०) ।–'द्रुहक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) इतीनन्–इति मुकुट । तन्न । 'द्रुदक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'द्रविण दक्षिणा' इत्युदाहरणात् । अत 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।४९) इतीनच् । बाहुलकाद्गुणाभाव ॥*॥ 'द्रुघण.' अपि । 'ब्रह्मात्मभू स्याद्द्रुहिणो द्रुघणश्च पितामह ' इति भागुरे । 'करणेऽयोविद्रुषु' (३।३।८२) इति हन्ते करणेऽप् घनादेशश्च । 'पूर्वपदात्–' (८।४।३) इति णत्वम् । द्रु ससारवृक्षो हन्यतेऽनेनेत्यर्थ । ('द्रुघणो मुद्गरेऽपि स्याद्द्रुहिणे च परश्वधे') ॥ (१२) ॥*॥ विरचयतीति विरिञ्चि । 'रच प्रतियत्ने' (चु० उ० से०) । स्वार्थण्यन्तात् 'अच इ' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अकारस्येत्व नुमागमश्च । (क्वचिदित्वाभावे 'विरञ्चि.' अपि । 'चिरं विरञ्चिन चिरं विरञ्चि ' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात्) ॥ ॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) 'विरिञ्च.' अपि । ('विरिञ्चो द्रुहिण शिञ्जो विरिञ्चिर्द्रुघणो मत ' इति शब्दार्णवात् । यत्तु—'रिच वियोजनसंपर्चनयो ' चुरादि । 'अच इ' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम्, इकारवदुपधाकारस्येत्वं च–इति मुकुट । तन्न । 'रिच

१—अयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते ॥ २—उकारयोग परसवर्णस्य (८।४।५८) नित्यत्वेन विकल्पस्यासाधुत्वात् सर्वसमञ्जसम् ॥

नियोजनसंपर्चनयोः' इति चुरादौ पाठदर्शनाद्ध्रस्वविधानस्यानुपयोगात्। कुञ्जरवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः। तत्र ह्रस्वविधानाभावात् ॥ (१३) ॥*॥ कमलमासनं यस्य ॥(१४)॥*॥ सृजति। तृच् (३।१।१३३)। 'सृजिदृशोः-' (६।१।५८) इत्यम् ॥ (१५) ॥*॥ प्रजानां पतिः। 'प्रजापतिर्ना दक्षादौ महीपाले विधातरि'। ('प्रजापतिर्मङ्गराङ्गीर्जामातरि दिवाकरे। वह्नौ त्वष्टरि दक्षादौ') ॥ (१६) ॥*॥ विदधाति। 'विधाञो वेध च' (उ०४।२२५) इति वेधादेशोऽसिप्रत्ययश्च। मुकुटस्तु—असुन्-इत्याह। तन्न। (६।१।१९७) आद्युदात्तत्वापत्तेः। 'मिथुनेऽसिः' (उ०४।२२३) इत्युपक्रमाच्च। ('वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि') ॥ (१७) ॥*॥ विशेषेण दधाति। विरन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः। ('विधाता द्रुहिणे कामे') ॥ (१८) ॥*॥ विश्वं सृजति। 'क्विप्' (३।२।७६) 'क्विन्प्रत्ययस्य-' (८।२।६२) इति कुत्वं तु न। 'रज्जुसृड्भ्याम्' इति (७।२।११४) माप्यप्रयोगात्। यद्वा सृजियज्योः पदान्ते षत्वविधेः कुत्वापवादत्वात्। यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'क्विन्प्रत्यय' इति तद्गुणसंविज्ञानपक्षे क्विन्नन्तस्य कुत्वम्, न क्विबन्तस्य- इति। तन्न। प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यात्, दृक् स्पृगित्यायसिद्धिप्रसङ्गाच्च, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात्। यदपि—'अतद्गुणसंविज्ञानपक्षे तु क्विन उपलक्षणत्वात्तदभावे क्विबन्तस्यापि कुत्वम्' इत्युक्तम्। तदप्यसदुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥(१९) ॥*॥ विधत्ते इति विधिः। 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) बाहुलकात् (३।३।११३) कर्तरि। यद्वा 'विध विधाने' (तु० प० से०)। इन् 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इति कित्वान्न गुणः। ('विधिर्विधानयोः। विधिर्वाक्ये च दैवे च प्रकारे कालकल्पयोः') ॥ (२०) ॥ ॥ विंशति 'ब्रह्मणः' ॥

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः।
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः १८
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः।
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥
विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः।

विष्णुरित्यादि ॥ वेवेष्टि। 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० उ० अ०)। 'विषे किच्च' (उ० ३।३९) इति नुः ॥ (१) ॥*॥ नराणां समूहो नारम्। 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण्। तदयनं यस्य। 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ * ॥ नरा अयनं यस्येति विग्रहे **'नरायणः'** अपि। 'पृषोदरादित्वात्' (६।३।१०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। 'अथ नारायणो विष्णुरूर्ध्वकर्मा नरायणः' इति शब्दार्णवः। 'वासुनारायण-पुनर्वसु-विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषश्च। नरस्यापत्यम् 'नडादिभ्यः फक्' (४।१।९९) इति वा। संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावो वा। नराज्जाताः नारा आपः तत्त्वानि वा अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति वा 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तोऽपि। 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट्। ('**नारायणस्तु** केशवे **नारायणी** शतावर्युमा श्रीः') ॥ (२) ॥*॥ कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति 'कृषेर्वर्णे' (उ०३।४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्' (वा० ५।२।९४) इति लुक्। कर्षत्यरीनिति वा बाहुलकाद्वर्णं विनापि कृषेः ('कृष विलेखने'। (भ्वा० प० अ०) नक्। ('**कृष्णः** सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने। **कृष्णा** स्याद्द्रौपदी नीली पिप्पलीद्राक्षयोरपि। मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात्क्लीबे मरिचलोहयोः')[3] ॥ (३) ॥*॥ विकुण्ठाया अपत्यम्। शिवादित्वात् (४।१।११२) अण्। विगता कुण्ठा नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन वास्य। ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण्। यद्वा विकुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति वाण्। विगता कुण्ठा यस्मात्। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा। ('वैकुण्ठो वासवे विष्णौ') ॥ ४ ॥*॥ विष्टरे श्रूयते। असुन् (उ०४।१८९)। विष्टरो वृक्षः। '**पलाशी विष्टरः स्थिरः**' इति त्रिकाण्डशेषः। तरुश्चात्राश्वत्थोऽभिमतः। 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्' इत्युक्ते। विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्येति वा ॥ (५) ॥*॥ दाम उदरे यस्य। सप्तम्यन्तस्य वैयधिकरण्येऽपि समासः। 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' (२।२।३५) इति लिङ्गात्। गमकत्वादिति मुकुटोक्तो हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥ (६) ॥*॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७) ॥*॥ प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य। कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रौ स्तोऽस्य। 'केशाद्वः-' (५।२।१०९) इति वः। केशौ वाति वा। 'वा गतौ' (अ० प० अ०)। 'आतः-' (३।२।३) इति कः। 'शंभोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्रादयीश्वरः' इति पाद्मोक्तेः। (यत्तु)—हन्त्यर्थाद्वधेः केशिनं हतवान्। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति डः। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्यैकारस्याकारे नलोपे च

१—'आपो वै नरसूनवः' इति मनूक्तेः, इति मुकुटः ।) ॥ 'नराज्जातानि तत्त्वानि' इति भागवतादिति मुकुटः ॥ शो:') ॥ टस्तु 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इति त्वौपनिषदाः। उत्कृष्टा निर्वृ(१।११३) व्युत्पत्तिरित्यप्याह ॥ ४—'यस्मात्त्वयैष दुष्टात्मा हतः सर्पे क्षीरदेन। तस्मात्केशवनामा त्वं लोके ख्यातो भवि नित्यं दन्त्याशोक्तेः, इति मुकुटः ॥ ·/ कालिन्द्या भेदनः।

केशव –इति मुकुट । तन्न । वेधधातोरभावात् । वध इत्यादौ वधादेशविधानात् । ('केशवोऽजे च पुंनागे पुंसि केशवति त्रिषु') ॥ (८) ॥*॥ माया लक्ष्म्या धव । यद्वा मधोरपत्यम् । तद्वंश्यत्वात् (मधोर्हन्तेति वा ।) 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा । ('माधवोऽजे मधौ राधे माधवे ना स्त्रिया मिसौ । मधु शर्करावासन्तीकुट्टनीमदिरासु च') ॥ (९) ॥*॥ स्वतो भवति । 'भुव –'(३।२।१७९) इति क्विप । ('स्वभूर्ना ब्रह्मणि हरौ') ॥ (१०) ॥*॥ दैत्यानामरि ('दैत्यारि पुंसि सामान्यदेवे च गरुडध्वजे') ॥ (११) ॥~॥ पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात्षच्' (५।४।७३) । पुण्डरीकेष्वक्षि यस्य वा । एतच्च 'हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमादाय' इत्यत्र व्यक्तम् । यद्वा पुण्डरीक लोकात्मकम् अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० वे०) । 'कर्मण्यण' (३।२।१) तत् क्षायति वा । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति क । 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घ । आङ्प्रश्लेषो वा । तत्र 'सुपि' (३।२।४) इति (योगविभागात्) 'मूलविभुजादि' (वा० ३।२।५) इति क ॥ (१२) ॥~॥ गा भुव धेनु स्वर्गं वेद वा अविदत् (विन्दति) । 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु विन्दे सञ्ज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति श । वराहरूपेणोद्धरणात् । कामधेनोरैश्वर्यप्राप्ते । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण वेदाहरणाद्वा । ('गोविन्दो वासुदेवे स्याद्गवाध्यक्षे वृहस्पतौ') ॥ (१३) ॥ ॥ गरुडो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (१४) ॥॰॥ पीतमम्बरं यस्य । ('पीताम्बरस्तु शैलूषे पुंसि कैटभसूदने) ॥ (१५) ॥॰॥ नास्ति च्युत स्खलन स्वपदाद्यस्य । नाच्यो– १४)

इति [illegible]

। (६) ।*॥ दर्पयति । । ण्वुल (५।१।१३३) ॥ (७) ॥~॥ गस्त्यङ्गमस्य । न अङ्ग ज्ञानमस्मादिति वा । 'अनङ्गो मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि' ॥ (८) ॥~॥ काम्यतेऽनन । 'पुंसि सञ्ज्ञायाम्–' (३।३।११८) इति घ । ('कामः स्मरेच्छयो पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्) ॥ (९) ॥~॥ पञ्च शरा अस्य । 'उन्मादनस्तापनश्च शोषण स्तम्भनस्तथा । सम्मोहनश्च कामस्य पञ्च बाणा प्रकीर्तिता ॥ (१०) ॥~॥ स्मरयत्युत्कण्ठयति स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्मर्यतेऽनेनेति वा । 'पुंसि सञ्ज्ञायाम्–' (३।३।११८) घ ॥ (११) ॥~॥ सम्बरस्यारि । 'क्लीब तु सवरं नीरं बौद्धमतविशेषयो । विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च इति दन्त्यादौ रभस ॥~॥ शंबरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयो' इति तालव्यादौ मेदिनीकारात् तालव्यादिरपि ॥ (१२) ॥ ॥

१—मवरण सबर, इति मुकुट ॥ २—दैत्याना शं कल्याण शृणोति । 'शॄ धातो' (३।२।१४) इत्यादिना ट् इत्यपि मुकुट ॥

ध्योऽपि । 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते शब्दाः शटी च परिवेष । विष्वक्सेनो भ्रेष प्रतिष्कश कोशविशदौ च' इत्यूष्मविवेकाच्च । 'विष्वक्सेना फलिन्या स्यात् विष्वक्सेनो जनार्दने । मुकुटस्तु—'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामग' (८।४।३) इति न णत्वम् । विष्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारान्तत्वे च णत्वे कर्तव्ये परस्य 'खरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्–इत्याह । तन्न । 'अट्कुप्वाङ्' (८।४।२) इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ (१८) ॥~॥ जननं जन । भावे घञ् (३।३।१८) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धि । जनो जन्म । तमर्दयति जनार्दन । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्यु । जना समुद्रस्थदैत्यभेदा, तेषामर्दन इति वा [जनैरर्द्यत इति वा । 'अर्द गतौ याचने च' । 'कृत्यल्युट –' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥] ॥ (१९) ॥ ॥इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् । उपेन्द्र । 'कुगति–'(२।२।१८) इति समास । यत्तु—उपगत इन्द्रोऽस्य–इति । तन्न । 'कुगति–' (२।२।१८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥ ॥ इन्द्रस्यावर जात । 'अन्येष्वपि–' (३।२।१०१) इति ड । [इन्द्र अवरजोऽस्य वा ॥] (२१) ॥~॥ चक्र पाणौ यस्य । 'प्रहरणार्थेभ्य –' (वा० २।२।३६) इति सप्तम्या परत्वम् ॥ (२२) ॥ ॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा 'भुङ्क्ते भुनक्ति' इति भुज । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणा भुज ॥ (२३) ॥~॥ पद्मं नाभौ यस्य । (गड्वादित्वात् (वा० २।२।३५) सप्तम्या परनिपात) । 'अच प्रत्यन्वव–' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् ॥ (२४) ॥ ॥ मधोरसुरस्य रिपु ॥ ॥~॥ वसुदेवस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक–' (४।१।११४)

लक्ष्मी पद्मालयेदि्वाम् । 'बाहुलकादुण' । वासुश्चासौ

लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नीतिज्ञम् । वतोऽसौ दर्शनाङ्कनयो' (चु० प० से०) । 'लक्षेर्मुट् च' (उणा० ३ १६०) इति ईप्रत्यय, तस्य च मुट । 'लक्ष्मी सम्पत्तिशोभयो । ऋद्ध्योषधौ च पद्माया वृद्धिनामौषधेऽपि च' ॥ (१) ॥ ॥ पद्ममाप्योऽस्या ॥ (२) ॥ ॥ पद्ममस्त्यस्या । अर्श आद्यच (५।२।१२७) । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहे निधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे स्त्री फञ्जिकाश्रीचारटीपन्नगीषु च' । (३) ॥ ॥ कमलेवम् । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे क्लो(म्नो)म्नि भूषण । मृगभेदे तु कमल, कमला श्रीवरस्त्रियो ॥ (४) ॥~॥ श्रयति हरिम् । 'क्विब्वचि–' (वा० ३।२।१७८) इति क्विब्दीर्घौ । यत्तु मुकुटेन 'सम्प्रसारणनिषेधश्च' इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । श्रयतेस्तदविधानात् । यत्तु—श्रीयते सर्वै –इति विगृहीतम् । तन्न । क्विप कृत्त्वेन कर्तरि विधानेन कर्मण्यसम्भवात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात्

१—निवाण्डशषात् ॥

देवकस्यापत्यं वा । 'अत इञ्' (४।१।९५) सञ्ज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । 'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इति ङीप्—इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥*॥ शूरस्यापत्यम्, तद्वंशजत्वात् । वृष्णित्वेऽपि बाह्वादित्वात् (४।१।९६) इञ् ॥ ॥ 'सूरो यादवे दन्त्यवान्' इति माधवी । **'सौरिः'** अपि ॥ (२९) ॥*॥ श्रियः पतिः (**'श्रीपतिर्विष्णुभूपयोः'**) ॥ (३०) ॥*॥ पुरुषेषूत्तमः, पुरुषाणां पुरुषेभ्यो वोत्तमः ॥ (३१) ॥*॥ 'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति कलिङ्गः । सास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः । (**'वनमाली तु गोविन्दे वाराह्यां वनमालिनी'**) ॥ (३२) ॥*॥ यदेवैरानकदुन्दुभिवादनात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु भागवताद्यश्रवणमूलिका । 'आनकदुन्दुभी वसुदेवपिता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥ ॥ विष्णुनामसु, कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रैति ग्रन्थकृत् । अवतारान्तराणां तु तदंशत्वात्तन्नामानि नोक्तानि । 'अन्ये त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति वदतो व्यासस्याप्ययमाशयो लभ्यते अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्, न तु जमदग्निदशरथादेः । द्वे **'कृष्णपितुः'** ॥

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलभद्र इत्यादि ॥ बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, बलेन भद्र इति वा । **'बलभद्रा त्रायमाणाकुमार्योः, पुंसि सीरिणि,'** (**'बलभद्रस्त्वनन्ते बलशालिनि'**) ॥ (१) ॥*॥ प्रलम्बं हतवान् । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ बलेन दीव्यति । (**'बलदेवो बले वाते त्रायमाणौषधौ स्त्रियाम्'**) ॥ (३) ॥*॥ अच्युतस्याग्रजः ॥ (४) ॥*॥ रेवत्या रमणः । नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥*॥ रमते । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः—' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्योगिनः, इति वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । यत्तु—रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । णिजन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । अत्ययान्ताना धात्वन्तरत्वात् । (**'रामा योषा हिङ्गुनद्योः क्लीबं वास्तुककुष्ठयोः ।** [illegible] **राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुभेदे च** [illegible] **चारौ सितेऽसिते'**) ॥ (६) ॥*॥ कामान् पालयति । पक्षिणाम् इति [illegible] त्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । (**'सुपर्णः** [illegible] **च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्या च वैनतेयस्य मातरि'**) ॥ (८) ॥*॥ पन्नगानश्नाति । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । पन्नगा 'अशनं यस्येति वा' ॥ (९) ॥*॥ नव **'गरुडस्य'** ॥

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥
भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।
मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

१—'ता दृष्ट्वा श्रीमिवायतीम्' इति प्रयोगः—इति मुकुटः ॥ २—कारग्रहणस्य तपरार्थत्वे 'तथेकारोकारौ । ककारखिशतः' इति सिद्धान्तकौमुद्यामेव लिखितत्वाच्च मानम् । अत एव 'नहि कारग्रहणे केवलग्रहणम्' इति मुनित्रयेण परिभाषितमिति रक्षितग्रन्थानुवादो मनोरमोणादावेव कृतः ॥ ३—'अन्तः पूर्वपदाद्'—(४।३।६०) इति सूत्रे 'बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराञ्ञ्य इष्यते' इति वदता भाष्यकृता ध्वनितस्य 'गम्भीराञ्ञ्यः' (४।३।५८) इति सूत्रे 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यः' इति वार्तिकस्य काशिकायां दृश्यमानत्वेन बाह्यदैव्ययोः 'बहिषष्टिलोपो यञ्च' 'देवाद्यञञौ' इति वार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय केवल 'पञ्चजनाद्' इत्यस्यैवावश्यकत्वमित्यभिमन्तृदीक्षितेन कौमुद्यामेकस्यनेनैव वार्तिकाभावादित्युक्तिश्चिन्त्यैवेति शम् ॥ ४—'अमरावत्या इयन्तः लिङ्गानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुंसि । गौडमतेन तु क्लीबे' इ[illegible] वार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

मितद्रादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डु । यत्तु 'श भवत्यस्माद्' इति स्वामिमुकुटौ । तन्न । कर्तरि कृतो विधानादपादाने डु प्रत्ययाभावात् । ('शम्भुर्ब्रह्मार्हतो शिवे') ॥ (१) ॥~॥ इष्टे। 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इगुपधत्वात् क । (३।१।१३५) । ('ईश स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके') ॥ (२) ॥*॥ पशूना जीवाना पति । 'तिर्यग्जातौ पशु प्रोक्त सर्वप्राणिषु पुस्त्ययम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुर्मृगादौ छगले प्रमथे च पुमानयम्' इति ताल्व्यान्ते रभसात् । ('पशुपति पिनाकिनि हुताशने) ॥ (३) ॥~॥ शिवमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२०) इति ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शिवो मोक्षे महादेवे कीलवग्रहयोगयो । वालके गुग्गुलौ वेदे पुडरीकद्रुमेऽपि च । सुखे क्षेमे जले क्लीवम् ॥ (४)॥ ॥ शूलमस्यास्ति । इनि (५।२।११५) ॥ (५) ॥ ॥ महाश्चासावीश्वरश्च । 'सन्महत्–' (२।१।६१) इति समास ('महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीश्वरेऽपि च') ॥ (६) ॥ ॥ ईशितु शीलमस्य । 'स्थेशभास–' (३।२।१७५) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्मथे शम्भौ नाढ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्')॥ (७) ॥*॥ शृणाति 'शृ हिसायाम्' (क्र्या०प०से०) । 'कृशृदृभ्यो व ' (उणा० १।१५५) ॥*॥ 'पर्व गतौ' (भ्वा०प०से०) । इत्यत 'पर्व हिंसायाम्' (भ्वा०प०से०) । इत्यतो वा वबयोरभेदात् पचाद्यचि (३।१।१३४) । 'सर्व ' अपि । 'सर्वस्तु शर्वो भगवान् शंभु कालंजर शिव ' इति नामनिधानात् । ('कालंजरो योगिचक्रे मेलके भैरवे गिरौ) ॥ (८) ॥*॥ ईष्टे तच्छील । 'ताच्छील्य–' (३।२।१२९) इति चानश् । ('ईशानं ज्योतिषि क्लीब पुलिङ्ग स्यात्रिलोचने) ॥ (९) ॥~॥ श करोति । 'शमि धातो सज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् यत्तु 'कृञो हेतु–' (३।२।२०) इति ट – इति स्वामी । तन्न । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥~॥ चन्द्र शेखरो यस्य ॥ (११) ॥~॥ भूतानामीश ॥ (१२) ॥~॥ खण्डयतीति खण्ड परशुरस्य ॥ * ॥ 'खण्डपर्शु' अपि । 'खण्डपर्शु पर्शुरामे शङ्करे चूर्णलेपिनि । (खण्डामलकभैपज्ये सिंहिकातनयेऽपि च)' इति विश्वात् ॥ (१३)॥ ॥ गिरेरीश । ('गिरीशोऽद्रिपतौ वाचस्पतिशंकरयो पुमान्') ॥ (१४) ॥*॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) श । स्वामी तु गिरिं श्यति उपभोगेन तनूकरोति गिरौ शेते वा । गिरौ डरछन्दसि (वा० ३।२।१५) । लोके तु 'आशुतुक्षणिवत् इत्याह ॥ (१५) मृडति मुसने (तु०प०से०) इगुपधत्वात्क (३।१।१३५) 'मृड च चारक्षोदे (क्र्या०प०से०) ॥ (१६) यति । । 'संज्ञायां भृतृवृजि (३।२।४६) इति

नीच ~ रेणस्य ~ वा । दैत्यविशेषया (१२) ॥ ॥

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥*॥ कृत्तिश्चर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥~॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनि (५।२।११५) ॥ (१९) ॥*॥ प्रमथानामधिप ॥ (२०) ॥*॥ उच्यति कुधा समच्यते–उग्र । 'उच समवाये' (दि०प०से०) 'ऋज्र'–(२।२८ उ०) इत्यादिना रन् गश्चान्तादेश । ('उग्र॰ क्षत्रियत शूद्रा सूनाशु ‹क्टरुद्रयो । उग्रा वचाछिक्किकयो ') ॥ (२१) ॥~॥ कपर्दोऽस्यास्ति । इनि (५।२।११५) ॥ (२२) ॥~॥ श्री शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठ कुरुजाङ्गले । शङ्करे च') ॥ (२३) ॥*॥ शिति कार कण्ठोऽस्य ॥ (२४) ॥~॥ कपाल विभर्ति ॥ (२५) ॥~॥ वामयति दुष्टाना मदमिति वाम । 'टुवम् उद्गिरणे' (भ्वा०प०से०) । णिच् (३।१।२६) पचाद्यच (३।१।१३४) । वामश्चासौ देवश्च । लोकविपरीतत्वाद्वा वाम । ('वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे) यत्तु घञि (३।३।१८,१९) 'नोदात्तोपदेश–' (७।३।३४) इत्यादिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमे ' (७।३।३४) इति 'कम्यमिवमि'–इत्यादिना निषेध , इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कर्तरि घञोऽसभवात् । भवादौ सभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्यासभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्वामो देव क्रीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो द्योतने यस्येति वा ॥ (२६) ॥~॥ महांश्चासौ देवश्च । महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥*॥ विविधानि रविचन्द्राग्निरूपाण्यक्षीण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात्षच्' (५।४।११३) । विरूपेष्वपि अक्षि कृपादृष्टिर्यस्येति वा । विविधरूपाणि विविधरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥~॥ त्रीणि लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचन ज्ञान यस्येति वा । त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा (२९) ॥ ॥ कृशानौ रेतो यस्य कृशानु सूतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥~॥ सर्वं जानाति। 'आतोऽनुपसर्गे (३।२।३) इति क ॥ (३१) ॥~॥ धूर्जरभूता जटिर्यस्य । 'जट, झट, सघाते' (भ्वा०प०से०) । 'सर्वधातुभ्य ' (४।११८ उणा०) इतीन् । 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोश । धूर्गङ्गा जटास्वस्य इति स्वामी । तन्न । जटिष्वस्याति वक्रुमुचितत्वात् ॥ (३२) ॥ ॥ नीलश्चासौ लोहितश्च कण्ठे जटासु च ॥ (३३) ॥ ~ ॥ हरति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('हरो नाशकरुद्रयो । वैश्वानरेऽपि

१—तथा च स्कान्द । 'शकरोमि सदा ध्यानात्परे श व याण यम् । भूतानामस्तवमाचेनाह शकर स्मृत ' इत्यपि मुकुट ॥

१—'धृत कण्ठे विष घोर सत श्रीकण्ठतामगात्' इति नीलकण्ठस्तव इत्यपि मुकुट ॥—२ 'पूज्यते य सुरै सर्वैर्महांश्चैव प्रमाणत । धातुमहति पूजाया महादेवस्तत स्मृत ' इति शिवपुराण इति मुकुट ॥ ३—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्यकारेन स्वामी भ्रान्त । उत्तरूपेण जटिसाधनात् इति मुकुट ॥

४—स्कान्द 'नील यन ममाङ्ग तु रसाक्त, लोहित त्विषा । नील

लोहितस्तव तनोऽह परिकीर्तित ' इति वा–इत्यपि मुकुट ॥

च') ॥ ॥ 'हीरः' अपि । 'हीरः कपर्दी शमिरः' इति संसारावर्तात् । ('हीरो वज्रे हरे सर्पे हीरा पिपीलिकाश्रियोः' ॥ (३४) ॥ ॥ स्मरं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (३५) ॥ ॥ भर्जते । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । भृज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ ॥ 'भर्ग्यः' इति पाठे ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३६) ॥ ॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य । त्रिण्यम्बकमस्येति वा । 'अम्बकं नयनं दृष्टि' इति हलायुधः । त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदानम्बते शब्दायते वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संज्ञायाम्' (५।३।८७) इति कः(न्) । त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका यस्येति वा । तिस्रोऽम्बाः द्यौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् ॥ (३७) ॥ ॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । त्र्यवयवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समाहारः । 'पात्रादिः' (वा० २।४।३०) इति प्राचः । तन्न । तथा सति 'पञ्चपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्रसङ्गात् ॥ (३८) ॥ ॥ धरतीति धरः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गङ्गाया धरः ॥ (३९) ॥ ॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥ (४०) ॥ ॥ क्रतुं ध्वंसयति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४१) ॥ ॥ वृषो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (४२) ॥ ॥ व्योम्नि केशा यस्य ॥ (४३) ॥ ॥ भवति भवते वा सर्वम् । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु भवत्यस्माद्विश्वम् । बाहुलकाद् (३।३।११३) अप् । विश्वमस्त्यस्मिन् इति वा । अस्त्यादेशाद्भुवः (२।४।५२) अप् (३।३।५७) । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इत्यत्र श्रिणीसाहचर्याद्भुवो भ्वादिकादेव घञ्-इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र चोक्तरीत्या गतिसंभवात् । अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात् । 'अजब्भ्यां स्त्रीखलना.' (३।३।१२६) इति वार्तिकोक्ते साहचर्याभ्युपगमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' (२।४।७७) इत्यत्रापि पासाहचर्यादस्त्यादेशस्याग्रहणप्रसङ्गात् । ('भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनो.') ॥ (४४) ॥ ॥ बिभेत्यस्मात् । 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । 'भियः षुक् वा' (उ० १।१४८) इति मक् । 'भीमोऽम्लवेतसे घोरे शंभौ मध्यमपाण्डवे' ॥ (४५) ॥ ॥ तिष्ठति । 'स्थाणुः' (उ० ३।३७) ('स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे') ॥ (४६) ॥ ॥ रोदयति । 'रोदेर्णिलुक् च' (उ० २।२२) इति रक् ॥ (४७) ॥ ॥ उमायाः पतिः ॥ (४८) ॥ ॥ अष्टचत्वारिंशत् 'शंभोः' ॥

कपर्दोऽस्य जटाजूटः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्वा०प०से०) । संपदादित्वात् (वा०३।३।१०८) भावे क्विप् । 'राल्लोपः' (६।४।२१) केन सुखेन जलेन वा परं पूर्तिं ददाति । 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा०प०अ०) । (कपर्दः पार्वतीभर्तुर्जटाजूटे वराटके' । अर्धर्चादयन्तः शिवेऽपि) ॥ (१) ॥ ॥ जटानां जूटो बन्धः । एकम् **'जटाबन्धस्य'** ॥

पिनाकोऽजगवं धनुः ।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयश्च' (उ०४।१५) इति पातेराक इत्वं नुम् च । (**'पिनाकः** शिवकोदण्डे पांशुवृष्टित्रिशूलयो ') ॥ (१) ॥ ॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते । इति 'अन्येष्वपि दृश्यते' (वा०३।२।४८) इति डः । अजं छागं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति वा । अजगो विष्णुरस्ति शरत्वेनास्मिनिति । 'गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' (५।२।११०) इति वः ॥ ॥ प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) अणि **'आजगवम्'** अपि । 'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति गोपालितः । 'स्थाणोर्धनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥ ॥ अजो विष्णुः, कौ ब्रह्मा, तावक्वतीति **'अजकावम्'** अपि 'धनुस्त्वजगवं शुग्यमजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥ ॥ अजकौ विष्णुब्रह्माणौ वातीति **'अजकवम्'** अपि । 'सुपि' (३।२।४) इति (योगविभगात्) 'आतोऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति वा कः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे **'शिवधनुषः'** ॥

प्रमथाः स्युः पारिषदाः

(२) ॥*॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' (४।१।११५) इत्यणि उरत्वं रपरत्वं च । दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतया हस्तिन्या अपत्यत्वात् । गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा । 'द्वैमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ गणानां प्रमथानामधिपः ॥ (४) ॥ ॥ एको दन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पाटितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥*॥ हे रम्बते । 'हः शंकरे हरौ हंसे रणरोमाञ्चवाजिषु' इति नानार्थरत्नमाला । 'अवि रवि शब्दे' पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१४) इत्यलुक् । हे उपसि रम्बते इति स्वामी । ('हेरम्बः शौर्यगर्विते । महिषे विघ्नराजे च') ॥ (६) ॥*॥ लम्बमुदरमस्य । ('लम्बोदरः स्यादुद्ध्माने प्रमथानां च नायके') ॥ (७) ॥*॥ गज आननमस्य । 'समुदायशब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गजशब्दः ॥ (८) ॥*॥ (नन्वत्र द्वन्द्वो न प्राप्नोति । 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' (वा० १।२।६४) इत्येकशेषविधानात् । मैवम् । स्वरूपपदार्थकानामेषा द्वन्द्वविधानात् । स्वरूपस्य च प्रतिशब्दं भिन्नत्वेन समानार्थताया एवाभावात् । अर्थपरता तु लक्षणया ज्ञेया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रैवं बोध्यम्) ॥ अष्टौ 'गणेशस्य' ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥
बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।
षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

कार्तिकेय इत्यादि ॥ कृत्तिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)[1] । (१) ॥ ॥ महती सेना यस्य । ('महासेनो महासैन्ये स्कन्देऽपि') ॥ (२) ॥*॥ शरेषु जन्मास्य ॥ (३) ॥*॥ षड् आननान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ पार्वत्या नन्दन (५) ॥ ॥ स्कन्दति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥*॥ सेनां नयति । 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति क्विप् । ('सेनानीः स्यात्पुमान्कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्') ॥ (७) ॥ अग्नेर्भवति । ('भुव –' (३।२।१७९) इति क्विप् ॥ (८) ॥ गूहति रक्षति सेनाम् । 'गुहू संवरणे' (भ्वा०उ०से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'गुहः षाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छयां च गर्ते च पर्वतादेश्च कंदरे' ॥ (९) ॥*॥ बहुलाना कृत्तिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (१०) ॥*॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥*॥ विशाखयति । 'शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ' (भ्वा०प०से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। विशाखायां जात इति वा । 'संधिवेलादि–' (४।३।१६) इत्यणः 'श्रविष्ठाफल्गुनी–' (४।३।३४) इत्यादिना लुकि 'लुक्तद्धितलुकि' (१।२।४९) । ('विशाखो याचके स्कन्दे चिशाखा मे कठिल्लके') ॥ (१२) ॥*॥ शिखी मयूरो वाहनमस्य ॥ (१३) ॥*॥ षण्णा मातृणामपत्यम् । 'मातुरुत्संख्यासं–' (४।१।११५) । (१४) ॥*॥ शक्तिधरः ॥ (१५) ॥*॥ कुमारयति क्रीडति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु०उ०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) कुत्सितो मारोऽस्येति वा । 'कुः पापेषदर्थयोः' । कौ मारयति दुष्टान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु–ब्रह्मचारित्वात्कुमारः–इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । 'शतक्रतो रूपवती देवसेनेति या सुता । सा महेन्द्रेण रत्नार्थं भार्यात्वेनोपपादिता ॥ उदीर्णसेनापतये महासेनाय सुव्रत' इति वायुपुराणात् । कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्रौ ना न द्वयोर्जात्यकाञ्चने') ॥ (१६) ॥*॥ क्रुञ्चेः (भ्वा०प०से०) क्विन् (३।२।५९) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । क्रौञ्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'दॄ विदारणे' (भ्वा०प०से०) ण्यन्तात् (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) ॥*॥ 'कैलासे धनदावासे क्रौञ्चः क्रौञ्चोऽभिधीयते' इति वृहद्धारावली । अतः 'क्रौञ्चदारणः' अपि ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'कार्तिकेयस्य' ॥

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः ।
वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥
जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।
सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।
जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥
संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ।
आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः [illegible] (३।१।२६) [illegible] (३।१।१३४) । हरेश्चन्दनः । इन्द्र इत्यादि ॥ इन्दति [illegible] । नपुंसके [illegible] से०) । 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इत्यादिना रन् 'रग्' इति मुकुटः । तन्न । अन्तोदात्तत्वापत्तेः । 'इन्द्रः शक्रादित्यभेदयोगभेदान्तरात्मसु' । 'इन्द्रः फणिज्जकेऽस्त्री स्यात्' ॥ (१) ॥*॥ मरुतः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम् । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाभावात्पदत्वाभावः ॥ (२) ॥*॥ महते पूज्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०प०से०, चु०उ०से०) । 'श्वन्नुक्षन्–' (उ० १।१५९) इत्यादिना 'मघवन्' इति निपातितम् ॥*॥ 'मघवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति त्रादेशपक्षे तु 'मघवान्' इत्यपि बोध्यम् । यत्तु 'त्रादेशे दीर्घाभावात् मघवन्' इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) । इति दीर्घसंभवात् । नन संयोगान्तलोपस्य (८।२।२३) असिद्धत्वम् । 'मघवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति बहुलग्रहणेन तद्बाधनात् । अत एव मतुपा (५।२।९३) त्रन्तादेशप्रत्याख्यानपरं वार्तिकं तद्भाष्यं च (६।४।१२८) संगच्छते । 'हरिर्जिगाति नि शक्रो मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः । एवेन

[1] अयं पाठो न सर्वत्रोपलभ्यते । क्वचिदुपलभ्योऽपि पुनरपप्रायः ।

हृशिका सोमवल्ली । ब्रह्मशक्ति ') ॥॥ '**ब्राह्मी माहेश्वरी चेन्द्री वाराही वैष्णवी** तथा । **कौमारी**त्यपि **चामुण्डा चर्चिके**त्यष्ट मातर ' । 'ब्राह्म्याद्या मातर स्मृता ' इति भागुरि । '**ब्रह्माण्याद्यास्तु**' इति पाठे ब्रह्माणमणति कीर्तयति । 'अण शब्दे' (भ्वा०प०से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'टिड्ढा-'(४।१।१५) इति ङीप् । ब्रह्माण्याद्या स्मृता सप्त देवता मातरो बुधै ' इति हलायुध । स हि 'कौबेरीत्यपि कौमारी सप्तैव मातर स्मृता ' इति पठति ॥ '**ब्रह्मादिशक्तिदेवतानाम्**' एकैकम् ॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतिरित्यादि ॥ भवन भूति । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) '**भूतिर्भस्मनि** सम्पत्तौ हस्तिशृङ्गारयो स्त्रियाम्' । मासपाकविशेषोत्पातयोरपि ॥) ॥ (१) ॥॥ विभूतिरिति कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥॥ ईश्वरस्य भाव । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ष्यञ ॥ (३) ॥॥ '**अणिमा लघिमा प्राप्ति प्राकाम्यं महिमा** तथा । **ईशिता वशिता** चैव तथा **कामावशायिता**' । तत्र, अणोर्भाव 'इमनिच्' (५।१।११२) ॥॥ लघोर्भाव ॥॥ प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादे ॥ ॥ प्रकामस्य भाव इच्छानभिघात ॥॥ महतो भाव । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥॥ ईशो ऽस्यास्ति । 'अत –' (५।२।११५) इतीनि । इशिनो भाव । तल् (५।१।११९) । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाकारिण ॥॥ वशोऽस्यास्ति । इनि (५।२।११५) वशिनो भावो वशिता । यया भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥ ॥ कामानवशेते । शीङ (अ० आ० से०) णिनि (३।२।७८) । कामावशायिनो भाव । सत्यसंकल्पता । स्यते (दि०प०अ०) णिदिना (३।२।७८) [illegible] इति निष्प[illegible]) ॥॥ जयति । 'जि जये, अभिभवे घा' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लाजिस्थश्च-' (३।२।१३९) इति ग्स्नु । '**जिष्णु**र्ना वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्प्रोक्तो विष्णावर्के वसुष्वपि' ॥ (१०) ॥॥ लेखेषु ऋषभ । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समास । लेख ऋषभ इवेति घा । 'उपमित व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समास ॥ (११) ॥॥ शक्नोति । 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् । '**शक्र** पुमान्देवराजे कुटजार्जुनभूरुहो ' ॥ (१२) ॥॥ शत मन्यवो यागा अस्य । शते दैत्येषु मन्यु क्रोधोऽस्येति घा । शत मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यै पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥॥ दिव पति । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यत्र बहुलग्रहणादलुगप्यद्गग् इति मुकुट । तन्न । 'पातेर्डति ' (४।५७) इत्युणादिसूत्रत्वात् । वस्तुतस्तु 'षष्ठ्या पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति

१—वृत्रभातुरिति मुकुट ।

(४।१।४२) इत्यादिना ङीप । ('**काली** गौर्यां क्षीरकीटे कालिकामातृभेदयो । नव्यमेघौघपरिवादयो ') ॥॥ वर्णस्याविवक्षाया **काला** । 'उमा कात्यायनी दुर्गा पार्वती हैमवतीश्वरी । **काला कालंजरी गौरा**' इति वाचस्पति ॥ (४) ॥॥ हिमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् । '**हैमवत्य**भयात्वक्क्षीर्यो श्वेतवचोमयो ' ॥ (५) ॥॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥॥ वनिपि (३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रौ । अत '**ईश्वरी**' अपि । यद्वा अश्नुते । 'अशूङ् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'अश्नोतेराशुकर्मणि वरट ई चोपधाया ' (उ०५।५७) । टित्त्वात् (४।१।१५) ङीप् । **ईश्वरः** शकरेऽधीशे तत्पत्न्यामीश्वरीश्वरा' इति बोपालित ॥ (६) ॥॥ शिवयति । शिवमस्त्यस्या । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा । '**शिवं** भद्र **शिव**' शभु **शिवा** गौरी **शिवाभया**' इति शाश्वत ॥॥ पुयोगे तु **शिवी** ॥ (७) ॥ ॥ भवस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति ङीपानुकौ ॥ (८) ॥॥ एव रुद्राण्यादय ॥ (९) ॥ (११) ॥ (१५) ॥॥ सर्वेभ्य सर्वेषा वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्या , इति वा ॥॥ '**मङ्गला**' इत्यपि । '**मङ्गला**सितदूर्वायामुमाया पुंसि भूमिजे । नपुसके तु कल्याणे पुंसि सर्वार्थदक्षिणे' ॥ (१२) ॥॥ न पर्णान्यस्या । तपस्यन्त्या पर्णानामपि त्यागात् ॥ (१३) ॥॥ पर्वतस्येयम् । पार्वती । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अपत्यार्थे त्वपवादत्वादिञ् (४।१।९५) स्यात् । 'इतो मनुष्य-' (४।१।६५) इति न ङीप । मनुष्य[illegible]मस्य । 'सुप्य[illegible]' (३।२।७८) इत णिनि ॥ (२५) ॥ ॥ हरिहयो यस्य । 'लक्केशवालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरि स वर्णतोऽश्वस्तु पीतकौशेयसप्रभ ' इति शालिहोत्रम ॥ (२६) ॥ ॥ स्व स्वर्गे राजते । स्वेषु देवेषु स्वेन धनेन घा, आ राजते वा । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्विप् । 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'ढ्रलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घ । जान्त ॥ (२७) ॥॥ न मुञ्चति । 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । 'इगुपधात्कित्-' (४।१२०) इतीन् । 'नभ्राण्नपात्-' (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । नमुचेर्दैत्यस्य सूदन । 'षूद क्षरणे' (भ्वा० आ० से०, चु० उ० से०) । नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्यु ॥ (२८) ॥॥ सक्रन्दयति । 'क्रदि आह्वाने रोदने च'

१—अत्र न्यायश्च 'न सु ने' (८।२।३) इति सूत्रे भाष्यकृता एवमुपन्यस्त —'वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता 'वर वृणीष्व इति । सा वरमवृणीत 'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदन कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्' इति । न च तावदस्या पतिर्भवति, कुत पुत्रा । कुतो गाव । कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन 'पति , पुत्रा , गाव , धान्यम्' इति सर्वं संगृहीत भवति' इति ॥

हुश्चिका सोमवल्लरी । ब्रह्मशक्ति ') ॥*॥ '**ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी** तथा । **कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट** मातर ' । 'ब्राह्मयाद्या मातर स्मृता ' इति भागुरि । '**ब्रह्माण्याद्यास्तु**' इति पाठे ब्रह्माणमणति की र्तयति । 'अण शब्दे' (भ्वा०प०से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'टिड्ढा–'(४।१।१५) इति ङीप् । ब्रह्माण्याद्या स्मृता सप्त देवता मातरो बुधै ' इति हलायुध । स हि 'कौबेरीत्यपि कौमारी सप्तैव मातर स्मृता ' इति पठति ॥ '**ब्रह्मादिशक्तिदेवतानाम्**' एकैकम् ॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतिरित्यादि ॥ भवन भूति । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) '**भूतिर्भस्मनि** सपत्तौ हस्तिशृङ्गारयो स्त्रियाम्' । मासपाकविशेषोत्पातयोरपि ॥) ॥ (२) ॥*॥ विभूतिरिति कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥ ॥ ईश्वरस्य भाव । 'गुणवचन–' (५।१।१२४) इति ष्यञ ॥ (३) ॥*॥ '**अणिमा लघिमा प्राप्ति प्राकाम्यं महिमा** तथा । **ईशिता वशिता** चैव तथा **कामावशायिता**' । तत्र, अणोर्भाव 'इमनिच्' (५।१।१२२) ॥*॥ लघोर्भाव ॥*॥ प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादे ॥*॥ प्रकामस्य भाव इच्छानभिघात ॥*॥ महतो भाव । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥ ॥ ईशोऽस्यास्ति । 'अत –' (५।२।११५) इतीनि । ईशिनो भाव । तल् (५।१।११९) । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाकारिण ॥*॥ वशोऽस्यास्ति । इनि (५।२।११५) वशिनो भावो वशिता । यया भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥ ॥ कामानवशेते । शीङ (अ० आ० से०) णिनि (३।२।७८) । कामावशायिनो भाव । सत्यसङ्कल्पता । स्यते (दि०प०अ०) णिनिना (३।२।७८) ... इति निप...) ॥*॥ जयति । 'जि जये, अभिभवे' च' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लाजिस्थश्च–' (३।२।१३९) इति ग्स्नु । '**जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जित्वरे** वाच्यवत्प्रोक्तो विष्णावर्के वसुष्वपि' ॥ (१०) ॥*॥ लेखेषु ऋषभ । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समास । लेख ऋषभ इवेति वा । 'उपमित व्याघ्रा–' (२।१।५६) इति समास ॥ (११) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् । '**शक्र** पुमान्देवराजे कुटजार्जुनभूरुहो ' ॥ (१२) ॥*॥ शत मन्यवो यागा अस्य । शते दैत्येषु मन्यु क्रोधोऽस्येति वा । शत मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यै पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥*॥ दिव पति । 'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१४) इत्यत्र बहुलग्रहणादष्कलप्यलुग् इति मुकुट । तन्न । 'पातेर्डति ' (४।५७) इत्युणादिसूत्रगत्वात् । वस्तुतस्तु 'पत्या पतिपुत्र–' (८।३।५३) इति (४।१।४२) इत्यादिना ङीष् । ('**काली** गौर्या क्षीरकीटे कारिकामातृभेदयो । नव्यमेघौघपरिवादयो ') ॥*॥ वर्णस्याविवक्षाया **काला** । 'उमा कात्यायनी दुर्गा काली हैमवतीश्वरी । **काला कालंजरी गौरा**' इति वाचस्पति ॥ (४) ॥*॥ हिमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् । '**हैमवत्यमया**स्वर्णक्षीर्यां श्वेतवचोमयो ' ॥ (५) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेशभास–' (३।२।१७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ वनिपि (३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रौ । अत '**ईश्वरी**' अपि । यद्वा अश्नुते । 'अशूङ् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'अश्नोतेराशुकर्मणि वरट इ चोपधाया ' (उ०५।५७) । टित्त्वात् (४।१।१५) ङीप् । **ईश्वर** शब्देऽपीशे तत्पत्न्यामीश्वरीश्वरा' इति वोपालित ॥ (६) ॥*॥ शिवयति । शिवमस्त्यस्या । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा । '**शिवं** भद्र **शिव**ः शभु **शिवा** गौरी **शिवाभया**' इति शाश्वत ॥*॥ पुयोगे तु **शिवी** ॥ (७) ॥*॥ भवस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण–' (४।१।४९) इति ङीपानुकौ ॥ (८) ॥ ॥ एव रुद्राण्यादय ॥ (९) ॥ (११) ॥ (१५) ॥*॥ सर्वेभ्य सर्वेषा वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्या, इति वा ॥*॥ '**मङ्गला**' इत्यपि । '**मङ्गलाचितदूर्वायामुमाया** पुसि भूमिजे । नपुसकं तु कल्याणे पुसि सर्वार्थदक्षिणे' ॥ (१२) ॥*॥ न पर्णान्यस्या । तपस्यन्त्या पर्णानामपि त्यागात् ॥ (१३) ॥*॥ पर्वतस्येयम् । पार्वती । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अपत्यार्थे त्वपवादत्वादिञ् (४।१।९५) स्यात् । 'इतो मनुष्य–' (४।१।६५) इति न ङीप् । ... । मुष्य... (३।२।७८) इति णिनि ॥ (२५) ॥ ॥ हरिर्हयो यस्य । 'लकेशवालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरि स वर्णतोऽश्वस्तु पीतकौशेयसप्रभ ' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥ ॥ स्व स्वर्ग राजते । स्वेषु देवेषु स्वेन धनेन वा, आ राजते वा । 'सत्सू–' (३।२।६१) इति क्विप् । 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'ढ्रलोपे–' (६।३।१११) इति दीर्घ । जान्त ॥ (२७) ॥*॥ न मुञ्चति । 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । 'इगुपधात्कित्–' (४।१२०) इतीन् । 'नभ्राण्नपात्–' (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । नमुचेर्दैत्यस्य सूदन । 'षूद क्षरणे' (भ्वा० आ० से०, चु० उ० से०) । नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्यु ॥ (२८) ॥*॥ सक्रन्दयति । 'क्रदि आह्वाने रोदने च'

१—इभमातुरिति मुकु० ।

१—अयं न्यायश्च 'न सु मे' (८।२।३) इति सूत्रे भाष्यकृता एवमुपन्यस्त —'वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता 'वर वृणीष्व इति । सा वरमवृणीत 'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदन कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्' इति । न च तावदस्या पतिर्भवति, कुत पुत्रा । कुतो गाव । कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन 'पति, पुत्रा, गाव, धान्यम्' इति सर्वं सगृहीत भवति' इति ॥

तु मण्डले' ॥ (१) मण्डयति । 'मडि भूषायाम्' (चु० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । मण्डं भूषां लाति-इति वा । ('मण्डलं देशबिम्बयो । भुजगभेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके । संघाते कुष्ठभेदे च') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य' ॥

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः ॥ ६ ॥
धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ।
घन-जीमूत मुदिर-जलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥

(अभ्रमित्यादि ॥) अपो बिभर्ति । मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कः । अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न भ्रश्यन्त्यापो यस्मात् । 'भ्रशु अधःपतने' । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति ड-इति ज्यान जी । 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) । क्विप् । जिया वयोहान्या मूतो बद्ध इति वा । ('जीमूतो वासनेऽम्बुदे । घोषकेऽद्रौ भृतिकरे') ॥ (१२) ॥*॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हर्षे' । (भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदिमुदि–' (उ० १।५१) इति किरच् । 'मुदिरः कामुके मेघे' ॥ (१३) ॥*॥ जलं मुञ्चति । 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु०उ०अ०) । क्विप् (३।२।७६) ॥ (१४) ॥*॥ धूमो योनिरस्य ॥ (१५) ॥*॥ यद्यपि शब्दार्णवे 'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र वह्निजा धूमयोनय । निःश्वासजास्तु जीमूतास्ते ज्ञेया जीवरूपिण । यज्ञजास्तु घना घोरा पुष्करावर्तकादय' इति विशेषपरत्वमुक्तम् । तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा ॥ पञ्चदश 'मेघस्य' ॥

कादम्बिनी मेघमाला

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि ताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १।१।७३) इति वृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४।१।१५७) इति फिञ् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—'आसुरेरुपसंख्यानम्' (वा० ४।१।१९) इत्यत्र केचित् 'आसुरिदाक्ष्यो' इति—इति मुकुट आह । तन्न । भाष्ये दाक्षेरदर्शनात् । यदपि—गोत्रत्वमुपचर्य 'गोत्रे कुञ्जादिभ्य श्च्फञ्' (४।१।९८) इति च्फञि 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४।१।६३) इति ङीष्-इत्याह । तदपि न । कुञ्जादिगणेऽस्य पाठाभावात् । उत्तरीलोपचारं विना निर्वाहाच्च । यत्तु—'अत इञ्' (४।१।९५) । अनन्तरापत्येऽपि द्वैपायनवत् 'यञिञोश्च' (४।१।१०१) इति फक्-इति स्वाम्याह । तदपि न । अनन्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयनमस्य द्वीपायन । द्वीपायनस्यापत्य द्वैपायन । ऋष्यण् (४।१।११४) इति द्वैपायन शब्दव्युत्पत्तेर्दृष्टान्तासंभवाच्च । यदपि—'इतो मनुष्यजाते' (४।१।६५) इत्यत्र 'इञ' उपसंख्यानान्ङीष् । 'कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च'(४।१।१९) इति चकारादासुरायणीवत् फ —इति । तदपि न । लुक्त्वोपसंख्यानाप्रसिद्धे । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वे मानाभावाच्च । यदपि—दक्षमयते । ल्यु (३।१।१३४) । प्रज्ञादण् (५।४।३८)—इत्याह मुकुट । तदपि न । प्रज्ञाप्राज्ञवद्रूपद्वयप्रसङ्गात् । अश्विन्याद्या सप्तविंशतितारका नक्षत्राण्युच्यन्ते । ('दाक्षायणी त्वपर्णायामश्विन्यादुडुषु ... पीमु') । (१) ॥*॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्' ॥

अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

अश्वयुगिति ॥ अश्व युनक्ति रूपेणानुकरोति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्विप् । यत्तु—'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इत्यादिना क्विन्-इति मुकुट । तन्न । युजे केवलात्क्विन्विधानात् ॥ (१) ॥*॥ अश्व अश्वरूपमस्त्यस्या । इनि (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अश्विन्या'** ॥

राधा विशाखा

राधेति ॥ राध्नोति कार्यमनया । 'राध संसिद्धौ' (स्वा॰ प॰ अ॰) । 'गुरोश्च हल' (३।३।१०३) इत्यकार । राधयति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशाखयो । विष्णुक्रान्तामलक्योश्च गोपीवेध्यविशेषयो' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ विशाखति । 'शाखृ व्याप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । **'विशाखो** याचके स्कन्दे **विशाखा**भे पठिलेरे' इति हैम ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'विशाखायाः'** ॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

(पुष्ये त्विति ॥) पुष्णाति कार्याणि । **'पुष्यः** कलियुगे स्मृत । मासनक्षत्रयोर्भेदे' ॥ (१) ॥*॥ सिध्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातित ॥ (२) ॥ ॥ (तुष तुष्टौ) तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्यतिष्य-' (६।४।१४९) इति निपातनात्क्यप् उपधेत्व च । **'तिष्यो** नक्षत्रभेदे स्यात्कलौ धान्या च योषिति' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'पुष्यस्य'** ॥

श्रविष्ठया ।

समा धनिष्ठा

(श्रविष्ठयेति ॥) श्रवण श्रव । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । प्रसिद्धि । श्रवोऽस्त्यस्या । मतुप् (५।२।९४) । अतिशयेन श्रववती । इष्ठन् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्लुक्' (५।३।६५) इति मतुपो लुक् ॥ (१) ॥*॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२) ॥*॥ सा श्रविष्ठया समेत्यन्वय ॥ द्वे **'धनिष्ठायाः'** ॥

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

स्युरिति ॥ प्रोष्ठो गौ , तस्येव पादा यासाम् । 'सुप्रातसुश्व-' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुव्रीहावच् पद्भावश्च निपातित । प्रोष्ठपदयोर्द्वित्वेऽपि 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानाम्-' (१।२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिक बहुत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भद्रं पद यासा ता । अत्रारोपाद्बहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात-' (५।४।१२०) इति प्रोष्ठपदा भद्रपदाश्च निपातिता —इति मुकुट । तन्न । भद्रपदाशब्दस्य तत्राग्रहणात् । एतेन—अर्धग्रहणाद्भद्रपदा-इति स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्'** ॥

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

मृगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्ष ... ऐयारक्तसर जडा स्याच्छूनशि

१—लिङ्गज्ञान तेषामन्यतोऽवधायम् । तथा च तन्त्रान्तरे—'हस्तस्वातिश्रवणा अक्लीबे, मृगशिरो नपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ, मूल त्वस्त्री, स्त्रिय शेषा ' इति वचनज्ञान कर्मप्रदीपानुसारेण । तथाहि—'आश्लेषाद्यश्च सर्पाश्च विशाखाश्च तथैव च । आषाढाश्च धनिष्ठाश्च अश्विन्यश्च तथैव च ॥ द्वन्द्वान्येतानि बहुवृक्षाणां जुहुयात्सदा । द्वन्द्वद्वय द्विवच्छेषमवशिष्टा यथैकवत् ॥' इति । एव चाश्विन्यस्त स्त्रिया बहुत्वे, मृगशिरा स्त्रीक्लीबयोरेकत्वे, आर्द्रा स्त्र्येकत्वे, पुनर्वसुपुष्यौ पुस्येक व आश्लेषाश्च स्त्रीबहुत्वे, फल्गुन्यौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा स्त्र्येकत्वे, स्वातिर्मिथुनैकत्वे, विशाखाश्च स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा स्त्र्येकत्वे, मूलमस्त्रियामकत्वे, आषाढाद्वये स्त्रीबहुत्वे, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाश्च स्त्रीबहुत्वे, भाद्रपदाद्वय स्त्रीद्वित्वे, रेवती स्त्र्येकत्वे इति निष्कर्ष । मुकुटस्तु अश्विनीभरणीरोहिणीमृगशिरआर्द्रापुष्याश्लेषाहस्तचित्रास्वात्यनुराधाज्येष्ठामूलाषाढाश्रवणधनिष्ठाशतभिषग्रेवतीनामेकवचनान्तत्वम्, पुनर्वसुफल्गुनीविशाखाभाद्रपदानां द्विवचनान्तत्वम्, इतिनामघयो च ... । तत्रोक्तार्षवाक्यविरोध स्पष्ट एव । अस्य कात्याहोममात्रविषयत्वम् जुहुयात्पदोपादानात् कल्पनीयम् ॥

१—हस्वादिरेवायम् । 'महपति... इत्यस्ति । सिध्मादित्वात् ... श्लेषात्—इति मुकुट ॥ ... (३।२।३) वा ('श

॥*॥ मृगः शिरोऽस्य । रूपभेदात्क्लीबम् । 'सौम्या मृगशिरः स्युर्मृगशिरा.' इति वोपालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥*॥ मृगोऽपि । 'मृगशीर्षे हस्तिजातौ **मृगः** पशुकुरङ्गयो' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्ते । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्–' (८।४।३) इति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगान्नक्षत्रमपि तथा । यत्तु–'आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्' (४।२।२२) इति निर्देशात्स्वार्थेऽण् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । अणन्तत्वादेव ङीपि सिद्धे गौरादिषु पाठोऽस्य पुंवद्भावनिषेधार्थः । तेनाग्रहायणीभार्य इति सिध्यति–इति मुकुट. । तन्न । अपसिद्धान्तात् । नहि गौरादित्वं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्, किं तु ङीष्विधानार्थम् । नच पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरभेदार्थत्वात् । नचोदात्तनिवृत्तिस्वरेण तदभाव । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यैव बाधसंभवात् । अस्य गौरादिकत्वमप्रामाणिकमिति सुवचत्वाच्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**मृगशिरसः**' ॥

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥२३॥

इन्वका इति ॥ इन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्तौ प्रीणने च' (भ्वा॰ प॰ से॰) इदित्वात् (७।१।५८) नुम् । संज्ञायां क्वुन् (उ॰ २।३२) । क्षिपकादित्वात् (वा॰ ७।३।४५) इत्वाभावः ॥*॥ '**इल्वलाः**' इति पाठे तु 'इल स्वप्ने क्षेपणे च' (तु॰ प॰ से॰) । 'सानसिवर्णसि–' (उ॰ ४।१०७) इति वलच् गुणाभावश्च निपात्यते । ('**इल्वलास्तारकाभेदेऽपी-ल्वलौ** मत्स्यदैत्ययो') ॥ (१) ॥*॥ मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां पञ्चानां '**स्वल्पतारकाणां**' एकम् ॥

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः ।
जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥२४॥

बृहस्पतिरित्यादि ॥ बृहतां पति । 'तद्बृहतो –' (वा॰ ६।१।१५७) इति सुट्तलोपौ ॥*॥ अलुकि '**बृहतां पतिः**' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ सुराणामाचार्य. ॥ (२) ॥*॥ गिरां पति । 'अहरादीना–' (वा॰ ८।२।७०) इति वा रेफ ॥*॥ पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ) । कस्कादित्वात् (८।३।४८) ष –इति केचित् ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता धिषणास्य । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा धृष्णोति । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'धृषेर्धिष च–' (उ॰ २।८२) इति क्युः । ('**धिषणस्त्रिदशाचार्ये** धिषणा तु धियां मता') ॥ (४) ॥*॥ गृणाति उपदिशति । 'गॄ शब्दे' (क्र्या॰ प॰ से॰) । 'कृग्रोरुच्च' (उ॰ १।२४) इति कुः उश्चान्तादेशः (रपर॰) । '**गुरुर्महत्याङ्गिरसे** पित्राद्यौ धर्मदेशके । अलघौ दुर्जरे चापि' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ जीवयति । अच् (३।१।१३४) । मृतसंजीवनमन्त्रज्ञत्वात् । '**जीवः** स्यात्त्रिदशाचार्ये द्रुमभेदे शरीरिणि' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अङ्गिरा.' (उ॰ ४।२३६) इत्यसुन्नन्तो निपातितः । अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'ऋष्यन्धक–' (४।१।११४) इत्यण् । बहुत्वे 'अत्रिभृगु–' (२।४।६५) इति लुक् । आङ्गिरसः, आङ्गिरसौ, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥*॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'षष्ठ्याः पतिपुत्र–' (८।३।५३) इति सत्वविधानात्षष्ठ्या अलुक् ॥*॥ लुक्पक्षे '**वाक्पतिः**' अपि ॥ (८) ॥*॥ 'ऋषयः सप्त धीमद्भिः स्मृताश्चित्रशिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्गतादङ्गिरसो जातत्वाच्चित्रशिखण्डिनो जातः । 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः ॥ (९) ॥*॥ नव '**बृहस्पतेः**' ॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।

शुक्र इति ॥ माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्छुक्रः । शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ऋज्रेन्द्र–' (उ॰ २।२८) इति रक इति वा ॥ (१) ॥*॥ दैत्यानां गुरु. ॥ (२) ॥*॥ 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । कोतुमवश्यमाख्यातुमर्हत्वात् काव्यः । 'ओरावश्यके' (३।१।१२५) इति ण्यत् । कवेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्य' (४।१।१५१) इति वा । ('**काव्यं** ग्रन्थे पुमान् शुक्रे काव्या स्यात्पूतनाधियोः') ॥ (३) ॥*॥ 'वश कान्तौ' (अ॰ प॰ से॰) । वष्टि । 'वशेः कनसि' (उ॰ ४।२३९) । ग्रह्यादित्वात्संप्रसारणम् (६।१।१६) । 'ऋदुशनस्–' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥*॥ भृगोरपत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तु लुक् (२।४।६५) । भृगव । ('**भार्गवः** परशुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्ये **भार्गवी** तु कृष्णदूर्वोमयोः स्त्रियाम्') ॥ (५) ॥*॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । कौतीति वा । ('**कविर्वाल्मीकि**शुक्रयो॰ । सूरौ काव्यकरे पुंसि खलीने स्यात्तु योषिति') ॥ (६) ॥*॥ षट् '**शुक्रस्य**' ॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥२५॥

अङ्गारक इति ॥ अङ्गानि इयर्ति पीनत्वात् 'ऋ गतौ' (जु॰ प॰ अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अङ्गति वा । 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अङ्गिमदि–' (उ॰ ३।१३४) इत्यारन् । सञ्ज्ञायां कन् (५।३।९७) । अङ्गार इव । कन् (५।३।९६) रक्तवर्णत्वादिति वा । '**अङ्गारकः** कुजेऽपि स्यात्कुमुकाभे कुरुण्टके । भवेदङ्गारिका चेक्षुकाण्डे किंशुककोरके' ॥ (१) ॥*॥ कोः पृथिव्या जातः । 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः । ('**कुजा** भवान्यां वृक्षे तु **कुजो** नरकभौमयोः') ॥ (२) ॥*॥ भूमेरपत्यम् । शिवादित्वात्

नम् । 'पर्चा(इ)न्वका नक्षत्रम्' इति श्रुतेः—इति स्वामी ॥ २—सुदयति सद्दु सूगिचान्द्रोक्तेऽरुचिः सूचिता । गीष्पतिरित्यमाधु॰ ५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । मध्ये गीर्पतिः, गी ✕ पति॰, गी.पति॰, इति पितपुंस्करत्वात्पुंवद्भावप्र॰ न कस्कादिषु पाठकल्पनमपि निरस्तम् ॥

१—तथा च रामायणे 'अनात्ताश्रष्टमतांश्च आहताय-बृहस्पतिः । दिव्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिरजीवयत्' इति मुकुटः ॥

(४।१।११२) अण् । 'भौमो मङ्गलर्दलयो' इति हैम ॥ (३) ॥*॥ लोहिताङ्गाय्यम् ॥ (४) ॥*॥ महा सुत ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मङ्गलस्य' ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिणेय इति ॥ रोहिण्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । 'रौहिणेयो भवेद्वसे रेवतीरमणे बुधे' इति विश्व ॥ (१) ॥*॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । क (३।१।१३५) (बुधः सौम्ये पण्डिते') ॥ (२) ॥*॥ सोम इव । सोम्य । 'शाखादिभ्यो य' (५।३।१०३)। तत प्रज्ञायण् (५।४।३८) । ('सौम्यः सोमात्मजेऽनुग्रे मनोज्ञे सोमदैवते । सौम्याः पुनर्मृगशिर शिर स्था' पञ्च तारका') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बुधस्य' ॥

समौ सौरिशनैश्चरौ ।

समाविति ॥ सूरस्यार्कस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) ॥*॥ 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ शनैश्चरति पङ्गुत्वात् । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'शनिसौरिशनैश्चरा' इति रभसाच्छनिरपि ॥*॥ शनैश्चरे 'मन्दः' इति वाचस्पति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनेः' ॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

(**तम इति** ॥) ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) इति मुकुटस्य प्रमाद । ताम्यतीति विगृहीतत्वात् । 'तमांसि गुणतिमिरसैंहिकेया' इति त्रिकाण्डशेष ॥ ॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) अदन्त पुंलिङ्गोऽपि । 'स्वर्भानुस्तु तमो राहु' इति पुस्काण्डे रत्नकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ रहति गृहीला त्यजति चन्द्रार्कौ । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) भ्वादि । बाहुलकादुण् ।–'रहश्च' इत्युण्–इति मुकुटस्य प्रमाद । एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ स्वराकाशे विपरीतलक्षणया भाति । 'दाभाभ्या नु' (उ० ३।३२)। क्षुभ्रादि (८।४।३९) ॥ (३) ॥*॥ सिंहिकाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥ ॥ विधु तुदति । 'विध्वरुषोस्तुद' (३।२।३५) इति खश् । 'अरुर्–' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'राहो.' ॥

केतुः ॥ ('केतुर्ना स्वपताकाविमद्रोत्पातेषु लक्ष्मणि') ॥ (१) ॥*॥ शिखी । ('शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे चाश्वे, शिखावत्यन्यलिङ्गक') इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केतो.' ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।

सप्तेति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च । 'दिक्सङ्ख्ये–' (२।१।५०) इति द्विगु । 'चित्र शिखण्डश्चूडाविशेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येक सप्तापि चित्रशिखण्डिन । 'मरीचिरङ्गिरा अत्रि पुलस्त्य पुलह क्रतु । वसिष्ठेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिन' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सप्तर्षीणाम्' ॥

राशीनामुदयो लग्नं

राशीनामिति ॥ अश्नुवते व्याप्नुवन्ति । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च' (उ० ४।१३३) इति रुडागम इण्प्रत्ययश्च ॥ (१) ॥*॥ लगति फले । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) 'क्षुब्धस्वान्त–' (७।२।१८) इति क्तस्येडभाव, तस्य नश्च निपात्यते । यत्तु—लगति साध्ये निजे, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'ओलजी ओलस्जी व्रीडे' (तु० आ० से०)—इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । उक्तधातोर्लगतिरूपाभावात् । प्रकृतेऽर्थासङ्गतेश्च । अत 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति सूत्रयोरुपन्यासो व्यर्थ । 'लग्नं राश्युदये क्लीबं सक्तलज्जितयोस्त्रिषु' ॥ एकम् 'राश्युदयस्य' ॥

ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

ते त्विति ॥ ते राशय । मेषवृषौ आदी येषा ते[२] ॥ प्रत्येक एकम् ॥

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।
भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥
भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।
विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥
द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।
विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥
भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

सूरेति ॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'सुसूधागृधिभ्य क्रन्' (उ० २।२४) । दैन्त्यादि ॥*॥ शवति । 'शु गतौ' (सौत्र) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति क्रनि शूरश्च । 'शूरश्चारभटे सूर्ये' इति विश्व । 'सुभटे शूरः सूर्ये च दन्त्योऽपि' इत्यूष्मविवेक । शूरयते वा । 'शूर विक्रान्तौ' (चु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) यत्तु-सूते प्रेरयत्यन्धकारम्, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । उक्तधातोस्तादृशरूपाभावात् ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकान्, इति वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'राजसूयसूर्य–' (३।१।११४) इति निपातित । 'सूर्योऽर्कपर्णे

१—'पुंड्रीबलिङ्गम्' इति हैमेन व्याख्यातम् । दृश्यन्ते च प्रयोगा अपि ॥ २—ते राशय 'मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कट सिंहकन्यके । तुलाथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ' इति सामुद्रा ज्ञेया ॥ ३—'वारुणी वारुणीभूतसौरमा सौरमारपदम्' इति दण्डियमकात् । 'कुमुदाकरा इवासोढसूरभास' इति वासवदत्ताश्लेषात्वाद्यादिरपि—इति मुकुट. ॥

ापने स्त्री तद्भार्यौपधीमितोः' ॥ (२) ॥॰॥ इयर्ति । 'श्वन्नुक्ष-पूषन्–' (उ० १।१५९) इति निपातितः । ('अर्यमा पितृदेवते । तरणौ सूर्यभक्तायाम्') ॥ (३) ॥॰॥ अदितेर-त्यम् । 'दित्यदित्या–' (४।१।८५) इति ण्यः । ('आदित्य-स्त्रिदशार्कयोः') ॥ (४) ॥ ॥ द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य । (५) ॥॰॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवाविभा–' (३।२।२१) ति टः ॥ (६) ॥॰॥ एवं भास्करादिषु । (कस्कादित्वात् ८।३।४८) भास्कराहस्करौ–इति स्वामी) । ('भास्करो ह्निसूर्ययोः') ॥ (७) ॥ ॥ (८) ॥॰॥ तिमिरं बध्नाति । वन्धेर्ब्रधिबुधी च' (उ० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥ ॥(१०) ॥*॥ (११) ॥ ॥ भासः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । भास्वान्दीप्ते रवौ') ॥ (१२) ॥॰॥ विविधं वस्ते आच्छा-यति । 'वस आच्छादने' (अ० आ० अ०) । क्विप् (३।२।७६) । विवो रश्मिः । विवोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाद्रुत्वाभावः । ('विव-वान्विबुधे सूर्ये तन्वग्र्यां विवस्वती') ॥ (१३) ॥*॥ प्ताश्वा यस्य ॥ (१४) ॥*॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५)॥॰॥ ष्णा रश्मयोऽस्य ॥ (१६) ॥॰॥ विशेषेण कर्तनं यस्य । विश्वकर्मणा यन्त्रोल्लीढत्वात् । विकर्तयति भक्तरोगान् इति ॥ । 'कृती छेदने' (रु० प० से०) । णिजन्ताल्ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१७) ॥॰॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१८) 'चजो–' (७।३।५२) ति कुत्वम् । यद्वा 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०)। चो. कुः' (८।२।३०) । ('अरो अरि' (८।४।६५) क-लोपः) । यद्वा 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) चुरादिः । अर्क्यते । 'एरच्' (३।३।५६) 'एरजण्यन्तानाम्' इति ते घञ् । ('अर्को द्रुभेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये बिडौजसि') (१८) ॥॰॥ मृतेऽण्डे भवः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'परा मार्ताण्डमास्यत्' । 'पुनर्मार्ताण्डमाभरत्' इत्या-दिमन्त्राद्दीर्घोऽपि 'अथ मार्तण्डमार्ताण्डौ' इति नामनिधाना-च्छब्दार्णवाच्च । 'मार्तण्डः क्रोडसूर्ययोः' ॥ (१९) ॥*॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'इषिमदि–' (उ० १।५१) इति किरच् । 'मिहिरः सूर्यबुद्धयोः' ॥॰॥ महेः किरचि महिरोऽपि । 'महिरमिहिरगीथाः कालकृ-पद्मपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥॰॥ ऋच्छति । अर्तेश्च' (उ० ३।६०) इत्युनन् । ('अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के उन्ध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणातिविषाश्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च') ॥ (२१) ॥॰॥ पुष्णाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टौ' (क्र्या० प० से०)। पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) वा 'श्वन्नुक्षन्–' (उ० १।१५९) इति निपातितः ॥ (२२) ॥॰॥ दिवो मणिरिव ॥ (२३) ॥ ॥ तरन्त्यनेन संसारम् । तरणिः । 'अर्तिसृधृ–' (उ० २।१०२) इत्यादिना तरतेरनिः । 'तरणिर्द्युमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' ॥ (२४) ॥ ॥ मेद्यति । 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' (उ० ४।१६४) इति क्त्र । ('मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि') ॥ (२५) ॥*॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च' ॥ (२६) ॥*॥ विरोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च–' (३।२।१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्केऽग्नि-चन्द्रयोः' ॥ (२७) ॥॰॥ विभैव वसु यस्य । 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके' ॥ (२८) ॥॰॥ ग्रहाणां पतिः ॥ (२९) ॥ ॥ त्विषां पतिः । अलुक् ॥ (३०) ॥॰॥ अह्नः पतिः । अहर्पतिः ॥ (३१) ॥॰॥ भाति । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) । ('भानुरंशौ रवौ दिने') ॥ (३२) ॥ ॥ हन्ति । 'वृतृवदिहनि–' (उ० ३।६२) इति सः । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमा-त्मनि मत्सरे[1] ॥ योगिभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरं-गमप्रभेदे च' ॥ (३३) ॥॰॥ सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४) ॥॰॥ तपति । ल्युः (३।१।१३४) 'तपनोऽरुष्करेऽपि स्या-द्भास्करे निरयान्तरे' । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) तापनोऽपि । तापयति वा । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनस्तापनो रविः' इति ससारावर्तात् ॥ (३५) ॥॰॥ सुवति । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । तृच् (३।१।१३३) । यत्तु—सूयते, सूते–इति स्वामिमुकुटाभ्यामुक्तम् । तन्न । 'स्वरतिसूतिसूयति–' (७।२।४४) इतीड्विकल्पात्पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्त-धात्वोर्यासगतेश्च ॥ (३६) ॥*॥ रूयते, स्तूयते, रवते, वा । रविः । 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) वा । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (३७) ॥*॥ चण्डांशुः, अपि । 'चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥॰॥ सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य' ॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ३१

(**माठर इति** ॥) मनुते मठरः । स एव माठरः । 'जनेररष्ठश्च' (उ० ५।३८) इत्यनुवर्तमाने 'वचिमनिभ्यां चिच्च' (उ० ५।३९) इत्यरप्रत्ययः ठश्चान्तादेशः । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । मठति । 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादरच् । मठरस्यापत्यमिति वा । ऋष्यण् (४।१।११४) । मठन्त्यनेन मठः । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । मठं राति । 'रा दाने' (अ० प० से०) । कः (३।२।३) ('माठरो व्यासविप्रयोः । सूर्यानुगे') ॥ (१) ॥*॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच्

१—'स्त्री तु नार्यौपधी' इति पाठः ॥ २—मते इत्यनेन 'एरजण्यन्तानामिति वचनमनार्षम्' इति कैयटोक्तावरुचिः सूचिता ॥

१—मत्सरो द्वेषः । तत्र यथा 'मुनौ निहमे सरसीव शुष्के' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

(५।२।१२७) । पिङ्गं वर्णं लातीति वा । क' (३।२।३)॥ (१) ॥ः॥ दण्डोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) दण्डय- तीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रभेदेष्व श्वेऽर्कानुचरे मथि ॥ प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायवर्गयो '॥ (१) ॥ः॥ पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव (२।१।६) । परिपार्श्वे वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुखं च' (४।४।२९) इति चकाराट्ठक् । सूर्यपार्श्वस्थाना 'माठरादित्रयाणां' एकैकम् ॥

सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूत ॥ (१) ॥ः॥ अरुणो वर्णोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण–' (वा० ५।२।९४) इति मतुपो लुग्वा ॥ (२) ॥ः॥ अविद्यमानावूरू यस्य ॥ (३) ॥ः॥ कश्यपस्यापत्यम् । बाह्वादित्वात् ॥ (४।१।९६) इञ् ॥ (४) ॥ः॥ गरुडस्याग्रज ॥ (५) ॥ः॥ पञ्च 'सूर्यसारथेः' ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन । 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'परिवेषः स्यात्परिधौ परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्र ॥ः॥ 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) अस्माद्घञि तु तालव्यान्त । 'वेष्टने परिवेशः स्याद्भानो सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभस ॥ (१) ॥ः॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप–' (३।३।९२) इति कि । ('परिधिर्यज्ञियतरो शाखायामुपसूर्यके') ॥ (२) ॥ः॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्रादिसमास (२।२।१८) । तत स्वार्थे कन् (५।३।९७) ॥ (३) ॥ः॥ 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) मन्दति । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ॥ (४) ॥ः॥ 'मण्डलं परिवेशश्च परिधिश्चोपसूर्यकम्' इति भागुरि ॥ चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोरुत्पातादिजातमण्डलस्य' ॥

किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिघृष्णयः ।
भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियां ३३

किरण इति ॥ कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कॄपॄवृजि–' (उ० २।८१) इति क्यु ॥ (१) ॥ः॥ वसन्ति रसा अस्मिन् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फायि तञ्चि' (उ० २।१३) इति रक । यजादित्वात् । (६।१।१५) संप्रसारणम् । 'न रपर–' (८।३।११०) इति न षत्वम् । ('उस्रो वृषे च किरणेऽप्युस्त्रार्जुन्युपचित्रयो ') ॥ (२) ॥ः॥ मिमीते । 'माङ ऊखो मय च' (उ० ५।२५) इत्यूखप्रत्ययो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमोखति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि–' (भ्वा० प० से०) इति दण्डकोक्तो गत्यर्थ । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादि (६।३।१०९) इति मुकुट परास्त । धातुसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । पृषोदरादित्वाश्रयणस्य निर्मूलत्वाच्च । ('मयूखः किरणेऽपि च । ज्वालायामपि शोभायाम्') ॥ (३) ॥ः॥ अशयति । 'अश विभाजने' चुरादि । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कु । 'अंशुर्लेशे रवौ रश्मौ' इति विश्व । 'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितौ' ॥ (४) ॥ः॥ गम्यते । 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति ड । गो क्षेयवर्ग । तं बभस्ति दीपयति ॥ गभस्ति । 'भस भर्त्सनदीप्त्यो ' (जु० प० से०) । जुहोत्यादि । 'क्तिच्क्तौ च–' (३।३।१७४) इति क्तिच् । एवं च–गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीप्त्यो ' । 'वसेस्ति ' (उ० ४।१८०) इति बाहुलकात्तिप्रत्यय । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) गनभागलोप – इति मुकुटकृतं क्लिष्टकल्पनमनुपादेयम् । भसतीति विगृह्योक्तधातोरुपन्यसन प्रामादिकम् । ('गभस्तिः किरणे सूर्ये ना स्वाहायां तु योषिति') ॥ (५) ॥ः॥ जिघर्ति । 'घृ क्षरणदीप्त्यो ' (जु० प० अ०) जुहोत्यादि । *छान्दसस्यापि भाषाया प्रयोग –इति माध* । यस्तु तस्तु घरति । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादि । 'घृणिपृश्नि–' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपातित । ('घृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु') ॥ (६) ॥ः॥ धृष्णोति । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'घृषि- धृषिभ्यां कित्' इति नि किच–इति मुकुट । तन्न । तादृश सूत्राभावात् । अतो बाहुलकान्नि, गुणाभावश्च ॥ ॥ 'घृष्णि.' इति पाठान्तरम् । 'घृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'घृषिभ्यां नि' (उ० ४।४९) इति नि किच ॥ः॥ 'पृश्नि.' इत्येके पेठु । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०) । अस्य सलोपो गुणाभावश्च 'घृणिपृश्नि–' (उ० ४।५२) इति निपातित । पर्शति । 'पृशु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (७) ॥ः॥ भाति । भानु ॥ (८) ॥ः॥ कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु०प०से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयो ') ॥ (९) ॥ः॥ म्रियते तमोऽस्मिन् । 'मृकणिभ्यामीचि ' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे—'त्रुटिमरिमरीचय ' इति लिङ्गानुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचि किरणो भानुस्तु स्वर पदम्' इति शब्दार्णव । 'मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनुभयम्' ॥ (१०) ॥ः॥ दीधीते दीप्यते । दीधीङ् दीप्तिदेवनयो ' (अ०आ०से०) क्तिच् (३।३।१७४) । 'तितुत्र–' (७।२।९) इतीण्णिषेधस्तु न । 'आमद्वादीनाम्'

१—१प्राण्यो दण्डस्य नामा मरणात्प्रारक्ष' । सभोजम् । 'सत्यसत्को वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायक । दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामतश्च स ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया । स्वश्च गुरुहस्तात्गुरुवाहन । तेषु माथर कर न्कोष्ठ ।' इति शास्त्रिसूक्तौ ॥

१—ताल्व्यान्त 'अंशोर्शुष्ठ मयस्खरे खे महौषधीनक्षत्रानुमे शुभे' इति आनर्तीडरणे अमराविति गुरुः ॥

इति वार्तिकात् । 'यीवर्णयोः–' (७।४।५३) इतीकारलोपः । अयं स्त्रियामेव । 'दीधितिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र स्त्रियामिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'किरणानाम्' ॥

स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ।
रोचिः शोचिरुभे क्लीबे

स्युरिति ॥ प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । ('रुक् शोभाकिरणेच्छासु') ॥ (२) ॥*॥ 'इगुपधात्किन्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिर्दीप्तौ च शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्वेपति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । ('त्विट् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि') ॥ (४) ॥*॥ 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । इगिग्रहणात् (वा० ३।२।१०१) डः । टाप् (४।१।४) । 'भा भुव्यलंकृतौ दीप्तौ स्त्रियां भाः किरणे द्युतौ' इति नानार्थरत्नमाला । यद्वा क्विप् (३।२।१७८) । आवन्तत्वाभावान्न सुलोपादिः । भाः । विश्वपावत् ॥ (५) ॥*॥ 'भास दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७७) । भाः, भासौ । ('भाः प्रभावे मयूखे च') ॥ (६) ॥*॥ छयति छिनत्ति वा तमः । 'कृविघृष्विच्छवि–' (उ० ४।५६) इति क्विन्नन्तो निपातितः ॥ (७) ॥*॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥*॥ दीप्यतेऽनया । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । 'क्तिचावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥ (९) ॥*॥ 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । रोचतेऽनेन । 'अर्चिशुचि–' (उ० २।१०८) इति इसि ॥ (१०) ॥*॥ 'ईशुचिर् पूतीभावे' (दि० उ० से०) । शुच्यति पूतीभवत्यनेन । इसिः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(**प्रकाश इति** ॥) प्रकाशद्योताविति भावे (३।३।१८) करणे (३।३।१९) वा घञन्तौ । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः । उद्योतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ आतपस्तु पचाद्यजन्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईषदुष्णं कोष्णम् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'कवं चोष्णे' (६।३।१०७) इति कोः कवादेशः ॥ (२) ॥*॥ कदादेशश्च ॥ (४) ॥*॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥*॥ एते गुणे क्लीबाः । गुणिनि विशेष्यनिघ्नाः ॥ चत्वारि 'ईषदुष्णस्य' ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(**तिग्ममिति** ॥) तेजयति । 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । 'युजिरुचितिजां कुश्च' (उ० १।१४६) इति मक्, कवर्गश्चान्तादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८) इति स्नक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके। क्लीबं यवाग्रके पुंसि तिग्मार्थत्यागिनोस्त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ खमिन्द्रियं राति अभिभवति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'खरं स्यात्तीक्ष्णधर्मयोः । गर्दभेऽस्त्री देवताडे' ॥ (३) ॥*॥ तद्वत्–गुणे क्लीबम्, तद्वति त्रिषु, इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽसिः इत्यादावुपचारात्प्रयोगः ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(**मृगेति**) ॥ मृगाणां तृष्णास्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ॥

इति दिग्वर्गविवरणम् ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्यते । 'कल संख्याने शब्दे च' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) कालयति सर्वम्, इति वा । ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' ॥ (१) ॥*॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्तः । 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' ॥ (२) ॥*॥ नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'नञ्याहन एह च' (उ० ४।२२४) इत्यसुन्, एहादेशश्च । सौ 'ऋदुशनस्–' (७।१।९४) इत्यनङ् । 'तस्मान्नुडचि' (६।३।७४) इति नुट् । सान्तः ॥ (३) ॥*॥ सम्यग् एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('समयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥ क्रियाकारे निर्देशे च') ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सामान्यकालस्य' ॥

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

(**अथेति** ॥) पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्–' (वा० ४।१।४५) इति ङीषि तु पक्षती । 'पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ' ॥ (१) ॥*॥ प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया मासादिः । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । दान्ता । 'प्रतिपत्त्वी तिथौ मतौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिपत्तिथेः' ॥

तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

(**तदाद्या इति** ॥) सा प्रतिपद् आद्या यासां ताः ।

१—पचाद्यजन्त इत्युत्तर 'रातो घ च' इति घो वा इत्यपि पाठः ॥

(५।२।१२७) । पिङ्गं वर्णं लातीति वा । क' (३।२।३)॥ (१) ॥~॥ दण्डोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) दण्डयतीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रभेदेष्व श्वेऽर्कानुचरे मथि ॥ प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायवर्गयो '॥ (१) ॥ॱ॥ पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव (२।१।६) । परिपार्श्वे वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुख च' (४।४। २९) इति चकाराट्ठक् । सूर्यपार्श्वस्थाना 'माठरादित्रयाणां' एकैकम् ॥

सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूत ॥ (१) ॥॰॥ अरुणो वर्णोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण–' (वा० ५।२।९४) इति मतुपो लुग्वा ॥ (२) ॥ ॥ अविद्यमानावूरू यस्य ॥ (३) ॥॰॥ कश्यपस्यापत्यम् । बाह्वादित्वात् ॥ (४।१।९६) इञ् ॥ (४) ॥ ॥ गरुडस्याग्रज ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च **'सूर्यसारथेः'** ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन । 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । **'परिवेषः** स्यात्प रिधौ परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्र ॥॰॥ 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) अस्माद्घञि तु तालव्यान्त । 'वेष्टने **परिवेशः** स्याद्भानो सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभस ॥ (१) ॥॰॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप–' (३।३।९२) इति कि । (**'परिधिर्यज्ञियतरो** शाखायामुपसूर्यके') ॥ (२) ॥॰॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्रादिसमास (२।२। १८) । तत स्वार्थे कन् (५।३।९७) ॥ (३) ॥॰॥ 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) मन्दति । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ॥ (४) ॥ ॥ 'मण्डलं परिवेशश्च परिधि श्चोपसूर्यकम्' इति भागुरि ॥ चत्वारि **'चन्द्रसूर्ययोरातपादिजातमण्डलस्य'** ॥

किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिधृष्णयः ।

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियां ३३

किरण इति ॥ कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कॄपॄवृजि–' (उ० २।८१) इति क्यु ॥ (१) ॥~॥ वसन्ति रसा अस्मिन् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फायि तञ्चि' (उ० २।१३) इति रक । यजादित्वात् । (६।१।१५) सम्प्रसारणम् । 'न रपर–' (८।३।११०) इति न षत्वम् । ('उस्रो रूपे च किरणेऽप्युस्रार्जुन्युपचित्रयो ') ॥ (२) ॥५॥ मिमीते । 'माङ ऊखो मय च' (उ० ५।२५) इत्यूखप्रत्ययो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनगोखति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि–' (भ्वा० प० से०) इति दण्डकोक्तो गत्यर्थ । अच् (३।१। १३४) । पृषोदरादि (६।३।१०९) इति मुकुट परास्त । धातुसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । पृषोदरादित्वाश्रयणस्य निर्मूलत्वाच्च । ('**मयूखः** किरणेऽपि च । ज्वालायामपि शोभायाम्') ॥ (३) ॥ ॥ अशयति । 'अश विभाजने' चुरादि । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कु । 'अंशुर्लेशे रवौ रश्मौ' इति विश्व । 'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितौ' ॥ (४) ॥ ॥ गम्यते । 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति ड । गो ज्ञेयवर्ग । त वभस्ति दीपयति ॥ गभस्ति । 'भस भर्त्सनदीप्त्यो ' (जु० प० से०) । जुहोत्यादि । 'क्तिच्क्तौ च–' (३।३।१७४) इति क्तिच् । एवं च–गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीप्त्यो '। 'वसेस्ति ' (उ० ४।१८०) इति बाहुलकात्तिप्रत्यय । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) गनभागलोप – इति मुकुटकृत क्लिष्टकल्पनमनुपादेयम् । भसतीति विग्रहोक्तधातोरुपन्यसनं प्रामादिकम् । (**'गभस्तिः** किरणे सूर्ये ना स्वाहाया तु योषिति') ॥ (५) ॥॰॥ जिघर्ति । 'घृ क्षरणदीप्त्यो ' (जु० प० अ०) जुहोत्यादि । छान्दसस्यापि भाषाया प्रयोग –इति प्राञ्च । वस्तुतस्तु घरति । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादि । 'घृणिपृश्नि–' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपातित । ('**घृणिः** पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु') ॥ (६) ॥॰॥ धृष्णोति । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'वृषिधृषिभ्या कित्' इति नि किच–इति मुकुट । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । अतो बाहुलकानि, गुणाभावश्च ॥ ॥ **'वृष्णि.'** इति पाठान्तरम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वृषिभ्या कित्' (उ० ४।४९) इति नि पिच ॥॰॥ **'पृश्निः'** इत्येके पेठु । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०) । अस्य सलोपो गुणाभावश्च 'घृणिपृश्नि–' (उ० ४।५२) इति निपातित । पर्शति । 'पृशु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (७) ॥~॥ भाति । भानु ॥ (८) ॥॰॥ कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु०प०से०) । 'ॠदोरप्' (३।३।५७) । ('**करो** वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयो ') ॥ (९) ॥॰॥ म्रियते तमोऽस्मिन् । 'मृकणिभ्यामीचि ' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे—'त्रुटिमसिमरीचय ' इति लिङ्गानुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचि किरणो भानुरस्य कर **पदम्'** इति शब्दार्णव । '**मरीचिर्मुनि**भेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' ॥ (१०) ॥॰॥ दीधीते दीप्यते । दीधीङ् दीप्तिदेवनयो ' (अ०आ०से०) क्तिच् (३।३।१७४) । 'यीवर्ण–' (७।२।९) इतीण्निषेधस्तु न । 'अग्रहादीनाम्'

१—इन्द्रादयो ह्यष्टादश नामा सूर्यस्य परिचारका । यस्मीरम् । 'तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायक । वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च स ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया । एवमन्य गुह्यहरादुम्बरादय । तेषु माथान्याग्रश्च प्रोक्ता ।' इति स्वामिमुकुटौ ॥

१—तालव्यान्त 'अथोद्धत्य भयङ्करे वरे महौषधीनष्टकरांशुभे शुभे' इति जानकीहरणे यमकादिति मुकुटः ॥

इति वार्तिकात् । 'यीवर्णयोः-' (७।४।५३) इतीकारलोपः । अयं स्त्रियामेव । 'दीधितिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र स्त्रियामिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'किरणानाम्' ॥

स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिर्दीप्तयः । रोचिः शोचिरुभे क्लीबे

स्युरिति ॥ प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । ('रुक् शोभाकिरणेच्छासु') ॥ (२) ॥*॥ 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिर्दीप्तौ च शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्विषति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । ('त्विट् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि') ॥ (४) ॥*॥ 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । इति ग्रहणात् (वा० ३।२।१०१) डः । टाप् (४।१।४) । 'भा सुव्यलंकृतौ दीप्तौ स्त्रियां भाः किरणे धुर्ता' इति नानार्थरत्नमाला । यद्वा क्विप् (३।२।१७८) । आयन्तलाभावाश्च सुलोपादिः । भाः । विश्वपावत् ॥ (५) ॥*॥ 'भास दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७७) । भाः, भासौ । ('भाः प्रभावे मयूखे च') ॥ (६) ॥*॥ छ्यति छिनत्ति वा तमः । 'कृविघृष्विच्छवि-' (उ० ४।५६) इति क्विन्नन्तो निपातितः ॥ (७) ॥*॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥*॥ दीप्यतेऽनया । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । 'क्तिचादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥ (९) ॥*॥ 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । रोचतेऽनेन । 'अर्चिशुचि-' (उ० २।१०८) इति इसि ॥ (१०) ॥*॥ 'ईशुचिर् पूतीभावे' । (दि० उ० से०) । शुच्यति पूतीभवत्यनेन । इसि ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(**प्रकाश इति** ॥) प्रकाशद्योतावितिः भावे (३।३।१८) करणे (३।३।१९) वा घञन्तौ । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः । उद्द्योतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ आतपस्तु पचाद्यजन्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईषदुष्णं कोष्णम् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'कवं चोष्णे' (६।३।१०७) इति को. कवादेशः ॥ (२) ॥*॥ कदादेशश्च ॥ (४) ॥*॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥*॥ एते गुणे क्लीबाः । गुणिनि विशेष्यनिघ्नाः ॥ चत्वारि 'ईषदुष्णस्य' ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(**तिग्ममिति** ॥) तेजयति । 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । 'युजिरुचितिजां कुश्च' (उ० १।१४६) इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८) इति क्स्नप्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं यवाग्रके पुंसि तिग्मार्थत्यागिनोस्त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ खमिन्द्रियं रातिमभिभवति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'खरं स्यात्तीक्ष्णघर्मयोः । गर्दभे, ऽस्त्री देवताडे' ॥ (३) ॥*॥ तद्वत्-गुणे क्लीबम्, तद्वति त्रिषु, इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽग्निः इत्यादावुपचारात्प्रयोगः ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(**मृगेति**) ॥ मृगाणां तृष्णास्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ॥

इति दिग्वर्गविवरणम् ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्यते । 'कल संख्याने शब्दे च' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) कालयति सर्वम्, इति वा । ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' ॥ (१) ॥*॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्तः । 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' ॥ (२) ॥*॥ नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'नञ्याहन एह च' (उ० ४।२२४) इत्यसुन्, एहादेशश्च । सौ 'ऋदुशनस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् । 'तस्मान्नुडचि' (६।३।७४) इति नुट् । सान्तः ॥ (३) ॥*॥ सम्यग् एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('समयः शपथे भाषासंपदोः कालसविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥ क्रियाकारे निदेशे च') ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सामान्यकालस्य' ॥

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

(**अथेति** ॥) पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्-' (वा० ४।१।४५) इति ङीपि तु पक्षती । 'पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ' ॥ (१) ॥*॥ प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया मासादिः । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । दान्ता । 'प्रतिपत्स्त्री तिथौ मता' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिपत्तिथेः' ॥

तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

(**तदाद्या इति** ॥) सा प्रतिपद् आद्या यासां ताः ।

१—पचाद्यजन्त इत्युत्तर 'घनो घ च' इति घो वा इत्यपि पाठः ॥

पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे

(**पक्षेति** ॥) द्वे पञ्चदश्यौ पूर्णिमामावास्ये पक्षस्यान्तौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**पक्षान्तस्य**' ॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णेति ॥ पूर्णो मासोऽस्याम्। बहुव्रीहौ कृते स्वार्थेऽण्। प्रज्ञादे. (५।४।३८) आकृतिगणत्वात्। 'सास्मिन्पौर्णमासी' (४।२।२१) इति निर्देशाद्वा। यद्वा मश्चन्द्र। पूर्णो मा पूर्णमा। तस्येयम्। यद्वा 'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्' (४।२।३५) इति सूत्रे 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादण्' उपसङ्ख्यानादण्। ('**पौर्णमासः** पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ') ॥ (१) ॥*॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)। भावे क्त (३।३।११४) पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम्। तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा। भावप्रत्ययान्तात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०) टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**पूर्णिमाया.**' ॥

कलाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने चन्द्रे। अनुमन्यते-अनुमति। क्तिच् (३।३।१७४)। 'अथानुमतिरूनेन्दुपूर्णिमाज्ञयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ एकं '**सानुमत्याः**' ॥

पूर्णे राका निशाकरे।

पूर्ण इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु। राति शुभम्। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति क बाहुलकाद्गत्वस्य। 'राका नद्यन्तरे कच्छ्वां नवजातरजःस्त्रियाम्। सपूर्णेन्दुतिथौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**राकायाः**' ॥

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

(**अमेति** ॥) अमा सह वसतोऽस्या चन्द्रार्कौ। 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ण्यत्, पक्षे वृद्ध्यभावश्च निपात्यते ॥*॥ नामैकदेशे नामग्रहणात् '**अमा**' अपि ॥*॥ वसतेरिन्प्रत्यये (उ० ४।११८) ततो ङीपि (ग० ४।१।४५) अमावसी ॥*॥ 'इणजादिभ्य' (वा० ३।३।१०८) इतीणि अमावासी ॥*॥ 'मसी परिणामे' (दि० प० से०)। अमा चन्द्रसूर्यौ साहचर्येण मस्यत परिच्छिन्तोऽस्या मासम्। अमामासी। इण् (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ अमामसी। इन् (उ० ४।११८) ॥*॥ 'दर्शोमाऽमावसी च स्यात्' इति रभस.। अप्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसी' इति शब्दार्णव ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दृश्यते शास्त्रेण। 'पुंसि सञ्ज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घ। 'पक्षान्तेऽर्थदर्शने च **दर्श.** सूर्येन्दुसंगमे' ॥ (३) ॥*॥ सूर्येन्दू संगच्छतोऽस्मिन्। घ (३।३।११८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**दर्शस्य**' ॥

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सेति ॥ चतुर्दशीयोगादृष्टचन्द्रा राती सा अमा सिनीवाली। एन विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मी। तद्योगात्। सिनी चन्द्रकला। व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनि। सिनीं वलति धारयति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—'क्रिया पुंवत्-' (६।३।३४) इति न पुंवत्त्वम्। 'सञ्ज्ञापूरण्योश्च' (६।३।३८) इति निषेधात्-इति मुकुट। तन्न। सिनीवालीत्यत्र सामानाधिकरण्याभावात्, असञ्ज्ञात्वात्, अभाषितपुंस्कत्वाच्च। यदपि—सिनी चन्द्रकला सा वालाल्पास्-इति तेन विग्रहीतम्। तदपि न। वालेत्यस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपातप्रसङ्गात्। स्वामी तु—सिनी सिता वालास्त्वस्याम्-इत्याह। तन्न। पुंवद्भावप्रसङ्गात्। ('**सिनीवाली** तु दृष्टेन्दुकलामादुर्गयो स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**सिनीवाल्याः**' ॥

सा नष्टेन्दुकला कुहूः।

(**सेति** ॥) उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला सा अमा कुहू। कुहयति। 'कुह विस्मापने' (चु० उ० से०) चुरादि। 'कृतिशृध्यो कू' (उ० ११९१) इति कूप्रत्ययो बाहुलकादिहापि ॥*॥ मृगय्वादित्वाद्ध्रस्वोऽपीत्यन्ये। 'धेनूररज्जुकुहुसरयुतनुकरेणव स्त्रियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥*॥ '**कुहूः** स्त्री कोकिलालापनष्टेन्दुकलदर्शयो' ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**कुह्वाः**' ॥

उपरागो ग्रहः

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन। 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'घञि च भावकरणयो' (६।४।२७) इति नलोप। भावे वा घञ्। (३।३।१८)। '**उपरागस्तु** पुंसि स्याद्राहुग्रासेऽर्कचन्द्रयो। दुर्नये ग्रहकल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥*॥ ग्रहणं ग्रह 'ग्रहवृदृ-' (३।३।५८) इत्यप्। '**ग्रहो** निग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे। सूर्यादौ **पूतनादौ** च सैंहिकेयोपरागयो' ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**ग्रहणस्य**' ॥

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

(**राहिति** ॥) '**उपप्लवः** सैंहिकेये विप्लवोत्पातयोरपि'। सहोपप्लवेन। 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभाव ॥ (१) ॥*॥ उपरज्यते स्म। कर्मणि क्त (३।२।१०२।४।७०)। '**उपरक्तो** व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययो ॥' (२) ॥*॥ इमौ द्वौ '**राहुणा ग्रस्ते सूर्ये**' च ॥

अग्न्युत्पात उपाहितः।

(**अग्न्युत्पात इति** ॥) अग्नेरुत्पतनम् उत्पातो वैकृतम् ॥ (१) ॥*॥ उप आसन्नम् आहितं फलं यस्य। '**उपाहितो**ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**आकाशादिष्वग्निविकारस्य**' ॥

१—हैममेदिन्योरपि-'अनुग्रह' इति पाठो दृश्यते। व्याख्यात चानेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् 'अनुग्रहे प्रसादे ग्रहशब्द सत्यभामाया भामाशब्दवत्' इति ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

(**एकयेति** ॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०)। भावे घञ् (३।३।१८)। पुष्पो विकासः प्रकाशश्च। तद्वन्तौ। मतुप् (५।२।९४)। एकयोक्त्या साधारणवचनेन। प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भाव.। अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तशब्दः। 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०)। 'जॄविशिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलकादवतेरपि झच्। 'झोऽन्तः' (७।१।३)। पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्यौ' इति नाममाला। 'पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि। ('**पुष्पदन्तौ** पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ'। '**पुष्पदन्तौ** च चन्द्रार्कावेकोक्त्या' इति हैमतः 'पुष्पदन्तौ' अपि बोध्यौ) ॥ (१) ॥१॥ एकम् '**समुच्चितसूर्यचन्द्रयोः**' ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

अष्टादशेति ॥ 'क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो **निमेषस्तु** लवद्वयम्' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धा निमेषा.। तेऽष्टादश काष्ठा। काशते। 'हनिकुषि-' (उ० २।२) इति क्थन्। '**काष्ठा** दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः। स्याद्दिशि स्थानमात्रे च '**काष्ठ**माख्यातमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥१॥ एकम् '**काष्ठायाः**' ॥

त्रिंशत्तु ताः कला।

(**त्रिंशदिति** ॥) ताः काष्ठाः त्रिंशत् कला ॥ कलयति। 'कल संख्याने' (चु० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। '**कला** स्यात्कालशिल्पयो.') ॥ (१) ॥१॥ एकम् '**कलायाः**' ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(**ता इति** ॥) ताः कलाः। क्षणोति। 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०)। अच् (३।१।१३४)। '**क्षणः** पर्वोत्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥१॥ एकम् '**क्षणस्य**' ॥

ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः (द्वादश) 'हुर्छा कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात् 'अजिघृसि-' (उ० ३।८९) इति क्तो मुडागमश्च। 'राल्लोपः' (६।४।२१) इति छलोपः। 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः। 'लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके' (३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥१॥ एकम् '**मुहूर्तस्य**' ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः

ते त्विति ॥ ते तु मुहूर्ताः। अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहारः। 'अह.सर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच्। 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२।४।२९)। यत्तु—'अह्ना सहिता रात्रिः' इति विग्रहं प्रदर्श्य 'अहोरात्र'-' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन। तन्न। तथा सत्यजभावप्रसङ्गात्। अह.पूर्वाद्रात्रिशब्दाद्द्वन्द्व एवाज्विधानात्। 'गणरात्रवदज्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः। चकारात्संख्याव्ययादेरप्यज्विधानात्। अत्र तदादित्वाभावात् यदपि—समाहारे क्लीबमप्यहोरात्रम्—इत्युक्तम्। तदपि न। समाहारेऽपि 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वात्पुंस्त्वविधानात्। यदपि—वामनलिङ्गानुशासने 'द्विगुरपि पात्राद्यदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदाहृतम्—इति संमतिप्रदर्शनं कृतम्। तदपि न। 'रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य तदयोगात् ॥ (१) ॥१॥ एकम् '**अहोरात्रस्य**' ॥

पक्षस्ते दश पञ्च च।

(**पक्ष इति** ॥) तेऽहोरात्राः। पक्ष्यते। 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा०, चु० प० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) '**पक्षो** मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविरोधयोः। केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः ॥ चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरपार्श्वयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**पक्षस्य**' ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ

(**पक्षाविति** ॥) शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः ॥ (१) ॥*॥ कृष्णपक्षोऽपरसंज्ञः ॥ (१) ॥१॥ क्रमेणैकैकम् '**शुक्लकृष्णपक्षयोः**' ॥

मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

(**मास इति** ॥) तौ पक्षौ। मस्यते परिमीयतेऽयम्, अनेन वा। 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा ॥ (१) ॥१॥ एकम् '**मासस्य**' ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुः

द्वाविति ॥ इयर्ति, ऋच्छति वा। 'अर्तेश्च-' (उ० १।७२) इति तु.। चात् कित्त्वम्। ('**ऋतुः** स्त्रीकुसुमे मासि वसन्तादौ द्युधारयो.') ॥१॥ मार्गादीनां युग्मैर्हेमन्तादीनृतून् वक्ष्यति। तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति द्वौ द्वाविति ॥ (१) ॥१॥ एकम् '**ऋतोः**' ॥

१—'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२६) इति नानङ्। तत्र 'आनङृतो द्वन्द्वे' (६।३।२५) इत्यतो द्वन्द्वग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणेन वेदलोकसहचरितद्वन्द्वस्य ग्रहणात्। अस्य तु द्वन्द्वस्य तथात्वात्। अत एव 'रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ' इति घटखर्परः—इति मुकुटः ॥ २—'प्राक्प्रलम्ब धरणीधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्' इत्याश्चर्यमर्थामदन्तत्वदर्शनात्—इति मुकुटः ॥ ३—अनेकार्थकैरवाकरकौमुदा व्याख्यातं च। पुष्पे इव पुष्पे दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ। यथा च। 'विश्वस्यास्य विलोचने निरयतो यत्पुष्पदन्तौ तमः' इति ॥

१—अत एव भाष्ये 'अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् ॥
२—तेऽहोरात्रा इत्युत्तरं 'दश पञ्च' इत्यपि दृश्यते ॥

तैरयनं त्रिभिः ।

(नैरिति ॥) तैर्मुनिभिः । अयतेऽर्कोऽनेन । ल्युट् (३।३।११७)। यत्तु—'अयतेऽर्कोऽनेन' इति विग्रह्य 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) इति धातोरुपन्यसनं-मुकुटेन कृतम् । तदसङ्गतम् । इति सम्यगेव । 'अयनं पथि, भानोरप्युदग्दक्षिणतो गतौ' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अयनस्य' ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य

(अयने इति ॥) अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गतिः, दक्षिणा च उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु वत्सरः—इति वक्ष्यमाणे 'अर्कस्य' इति ग्रहणं चान्द्रस्य व्यावृत्त्यर्थम् । पक्षादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥॥ 'अयनद्वयस्य' एकैकम् ॥

वत्सरः ॥ १३ ॥

(वत्सर इति ॥) वसन्त्यस्मिन् । 'वसेश्च' (उ० ३।७१) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धधातुके' (७।४।४९) इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।

समेति ॥ रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । 'अचतुर—' (५।४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले तुलामेषावच्छिन्ने । विषु साम्येऽव्ययम् । ततो मतुप् (५।२।९४) । 'सञ्ज्ञायाम्' (८।२।११) इति वत्वम् ॥ (१) ॥॥ 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (५।२।१०९) इत्युक्तेर्वः । तेन विषुवम् । 'विषुवान् समरात्रिवासरः' इति पुंस्काण्डे बोपालितः ॥॥ विषुणोऽपि । विषु नानारूपं गमनं विष्वक् । तदस्यास्तीति विग्रहे 'विष्वगिरयुत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः' (५।२।१००) इति पामादन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्ययः । णत्वम् (८।४।२) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'समरात्रिन्दिवकालस्य' ॥

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

(मार्गेति ॥) मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (४।२।३) इत्यण् । 'अचि शीर्षः' (६।१।६२) । मार्गशीर्षी पौर्णमास्यस्मिन्मासे । 'सास्मिन्पौर्णमासी' (४।२।२१) इत्यण् । एतेन 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे' इति क्वचित्पठ्यमानं व्याख्यातम् ॥ (१) ॥॥ सहते 'षह मर्षणे' (भ्वा० उ० अ०) असुन् (उ० ४।१८९) सान्तः । ('सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः') ॥॥ पचाद्यजन्तोऽपि । 'मार्गे सहः सहा' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥॥ एकदेशग्रयोगात् मृगोऽपि । 'मृगशिरा मृगः' इति रुद्रकोषः । तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गी । साऽस्मिन्नस्ति । ('मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि') ॥ (३) ॥॥ आग्रहायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्' (४।२।२२) ॥॥ ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अणि 'आग्रहायणः' अपीति पुरुषोत्तमः ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'मार्गशीर्षस्य' ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौष इति ॥ पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'नक्षत्रेण—' (४।२।३) इत्यण् । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः' (वा० ६।४।१४९) ङीप् (४।१।१५) ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् । ('पौषो मासप्रभेदे स्यात्पौषं तु महयुद्धयोः') ॥ (१) ॥॥ (२) ॥॥ सहसि बले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'पौषस्य' ॥

तपा माघे

(तपा इति ॥) तपन्त्यस्मिन् । असुन् । (उ० ४।१८९) सान्तः 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः' ॥ (१) ॥॥ मघया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'माघमासस्य' ॥

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति ॥) फलति निष्पादयति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) 'फलेर्गुक्च' (उ० ३।५६) इत्युनन् गुगागमश्च । 'फल्गुनस्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे फल्गुनी स्मृता' इति गोवर्धनानन्दः ॥॥ प्रज्ञादिणि (५।४।३८) । वृद्धि (७।२।११७) 'फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा' इति धरणिः ॥॥ फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । साऽस्मिन्नस्ति फाल्गुनः फाल्गुनिकश्च । 'फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे । तपस्यसञ्ज्ञमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी' । 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' (४।२।२३) इति ठक् । पक्षेऽण् ॥ (१) ॥॥ (२) ॥॥ तपसि साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । ('तपस्यः फाल्गुने मासे तपस्या नियमस्थितौ') ॥ (२) ॥॥ त्रीणि 'फाल्गुनमासस्य' ॥

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

(स्यादिति ॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण् ठकौ (४।२।२३) । ('चैत्रं मृते देवकुले ना भुम्नमासभेदयोः') (१) ॥॥ (२) ॥॥ मन्यते एतं मधु । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इत्युधश्चान्तादेशः । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिच्चैत्रे स्त्री जीवन्त्या तु योषिति' ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'चैत्रस्य' ॥

वैशाखे माधवो राधः

(वैशाख इति ॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मि-

१—माघे तु 'अन्येष्वपि' इति दृश्यते ॥

मस्ति । ('वैशाखः स्थानके मासे मन्थानेऽपि') ॥ (१) ॥*॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मघोर्न च' (४।४।१२९) इति ञः ॥ (२) ॥ ॥ राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्ति ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि '**वैशाखस्य**' ॥

ज्यैष्ठे शुक्रः

ज्यैष्ठ इति ॥ पूर्ववदण्द्वयेन ज्यैष्ठः ॥॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावे ज्येष्ठोऽपि । '**ज्येष्ठो** मासि च वृद्धे च **ज्येष्ठा** च गृहगोधिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('**ज्येष्ठः** स्यादग्रजे श्रेष्ठे मासभेदातिवृद्धयोः । **ज्येष्ठा** भे गृहगोधिकायाम्') ॥ (१) ॥॥ विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । '**शुक्रः** स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम्' ॥ (२) ॥॥ द्वे '**ज्येष्ठमासस्य**' ॥

शुचिस्त्वयम् ।

आषाढे

(**शुचिरिति** ॥) अयमिति शुचेः पुंस्त्वमित्युक्त्यर्थम् । शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् किच्च ॥ (१) ॥॥ अषाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । '**आषाढो** व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' । [१]आषाढाभिराख्यातः, इति विग्रहे तु 'अषाढक.' अपि । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयो' (उ० २।३२) । 'स्यादाषाढे त्वषाढकः' इति शब्दार्णव. ॥ (२) ॥॥ द्वे '**आषाढस्य**' ॥

श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥

(**श्रावण इति** ॥) 'स्त्रीपुंसयोर्ऋक्षभेदे **श्रवणं** श्रुतिकर्णयो' इति रभस । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा । 'लुबविशेषे' (४।२।४) इति प्राप्तो लुप् यद्यपि 'पौर्णमास्यां नेष्यते' इत्युत्सर्ग । 'विभाषा फाल्गुनी–' (४।२।२३) इति लिङ्गात् । तथापि श्रवणशब्दादिष्यत एव । तत्रैव (४।२।२३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यणि श्रावण । '**श्रावणो** मासि पाखण्डे दृष्यात्यां **श्रावणा** मता' इति हैमं ॥ (१) ॥ ॥ विरहिणो नभ्यति, नभ्नाति, नभते, वा नभा. । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०, दि० प० से०, क्र्या० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । स्वामी तु—न भासते मेघच्छन्नत्वात्—इत्याह । तन्न । नभासौ, नभासः, नभाभ्याम्, नभामि', नभा सु, इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभ. खं श्रावणो नभा.' इत्यनुपपत्तेश्च । ह्रस्वदीर्घोपधयो शब्दभेदात् । 'भासते इत्यर्थकथनमात्रम्' इत्यमिप्रेत्य 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) इति जुहोत्यादेः 'न बभस्ति' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अत्वसन्तस्य–' (६।४।१४) इति दीर्घो न स्यात् । 'धनुर्धरे त्रिषु **नभाः** क्लीबं व्योम्नि पुमान्घने । घ्राणश्रावणवर्षासु बिसतन्तौ पतद्ग्रहे' ॥ (२) ॥॥ 'विभाषा फाल्गुनी–' (४।२।२३) इति ठकि श्रावणिकः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि '**श्रावणमासस्य**' ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

स्युरिति ॥ नभा अभ्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१) ॥॥ प्रोष्ठपदाभिर्युक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । ताभिर्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । तत. 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् ॥ (२) ॥॥ (३) ॥॥ (४) ॥॥ चत्वारि '**भाद्रपदमासस्य**' ॥

स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि

(**स्यादिति** ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥ (१) ॥*॥ 'इष गतौ' (दि० प० से०) एषणमिट् यात्रा । क्विप् (३।२।१७८) सास्मिन्मासे जिगीषूणामस्ति । अर्श० आद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्द्वयम् (४।२।३,२१) ॥॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्चेष.' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥॥ त्रीणि '**आश्विनमासस्य**' ॥

स्यात्तु कार्तिके ॥ १७ ॥

बाहुलोर्जौ कार्तिकिकः

(**स्यादिति** ॥) कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥॥ बहुला कृत्तिका । अण्द्वयम् (४।२।३,२१) ॥ (२) ॥॥ ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प० से०) ण्यन्तात् । (३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**ऊर्जः** कार्तिके बले' इति हैम. ॥ (३) ॥॥ 'विभाषा फाल्गुनी–' (४।२।२३) इति ठकि कार्तिकिक. ॥ (४) ॥॥ चत्वारि '**कार्तिकमासस्य**' ॥

हेमन्तः

(**हेमन्त इति** ॥) हन्ति । 'हन्तेर्मुट् हि च' (उ० ३।१२९) इति झच् हिरादेशो मुडागमः । गुणः (७।३।८४) ॥॥ '**हेमा**' अपि । 'सर्वत्राण् च–' (४।३।२२) इति सूत्रे यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेम्नः प्रकृत्यन्तरस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति बलम् । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥ ॥ '**मार्गपौषाभ्यां निष्पन्नस्य ऋतोः**' एकम् ॥

१—मेदिन्यामेवाय पाठः ॥

१—मूर्धन्यान्तः 'ध्वनिमिषे निमिषे क्षणमप्रतः' इति माघयमकात्—इति मुकुटः ॥

शिशिरोऽस्त्रियाम्।

(शिशिर इति ॥) 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति किरजन्तो निपातितः। शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः। '**शिशिरः** स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् '**माघफाल्गुनाभ्यामृतौ**' ॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्यत्र मदनोत्सवाः। 'तॄभूवहिवसि-' (उ० ३।१२८) इति झच् ॥ (१) ॥ ॥ पुष्पाणां समयः ॥ (२) ॥ ॥ सुष्ठु रमन्ते रभसयुक्ता भवन्त्यत्र। 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०)। इन् (उ० ४।११८) '**सुरभिर्**हेम्नि चम्पके जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवसन्तयोः ॥ सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि '**चैत्रवैशाखाभ्यामृतौ**' ॥

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः।

ग्रीष्म इति ॥ ग्रसते रसान्। 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० अ०)। आतो मक्, धातोर्ग्रीभावः, पुगागमश्च 'ग्रीष्म' (१।१४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः। '**ग्रीष्म** ऊष्मर्तुभेदयोः' ॥ (१) ॥ ॥ ऊषति रुजति। 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्यः-' (३।२।७५) इति मनिन्। 'ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्मा शषसहा अपि')। यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥ ॥ मकि (बाहुलकात्) अदन्तोऽपि। '**ऊष्मो** घर्मेंऽशुणि तथा ज्येष्ठे, **ऊष्मा** स्त्रिया त्विषि' इति बोपालितः ॥ (२) ॥ ॥ नितरां दह्यतेऽत्र। 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्। '**निदाघो** ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥ ॥ उष्णमुपगमयत्र ॥ (४) ॥ ॥ ओषति। 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)। 'इणसिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२)। '**उष्णो** ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' ॥ (५) ॥ ॥ 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०)। मनिन् (३।२।७५) आगच्छति। पचाद्यच् (३।१।१३४) ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥ ॥ 'ऊष्मा' अपि। '**ऊष्मा**तपनिदाघयोः' इति नाम्ने बोपालितः ॥ (६) ॥ ॥ तपति। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥ ॥ सप्त '**ज्येष्ठाषाढाभ्यामृतौ**' ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

स्त्रियामिति ॥ वर्षेण वृट्। 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। सपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप्। प्रकृष्टा वृष्टिः। 'नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ वर्षं वर्षणमत्रास्ति। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। टाप् (४।१।४)। भूम्नि, बहुत्वे। तेन नित्यबहुवचनान्तः ॥ (२) ॥ ॥ वर्षर्तुर्द्वे '**श्रावणभाद्राभ्यामृतौ**' ॥

अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ शीर्यन्तेऽस्यां पाकेनौषधयः। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) 'शॄदृभसोऽदिः' (उ० १।१३०)। ('**शरत्** स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ') ॥ ॥ भागुरिमते टापि शरदा च। 'शरद्रुवेच्छरदया प्रावृट् प्रावृषया सह' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् '**आश्विनकार्तिकाभ्यामृतौ**' ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात्।

षडिति ॥ अमी हेमन्तादयः। 'ऋ गतौ' 'अर्तेश्च' (उ० १।७२) इति तु, चाकित्। यत्तु मुकुटेनोक्तम्—चैत्रादयः इति मुन्-इति। तन्न। गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयत्वाच्च ॥ (१) ॥ ॥ '**हेमन्तादीनां षण्णाम्**' एकम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः　२०

संवत्सर इति ॥ संवसन्त्यृतवोऽत्र। 'वसेश्च' (३।७१) 'सम्पूर्वाच्चित्' (उ० ३।७२) इति सरप्रत्ययः। 'स स्यार्धधातुके' (७।४।४९) इति तः ॥ (१) ॥ ॥ एवं वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥ ॥ आप्यते 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दन् ह्रस्वत्वं च। '**अब्दः** संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्' ॥ (३) ॥ ॥ भावाञ्जहाति, जिहीते वा। 'हश्च व्रीहिकालयोः' (३।१।१४८) इति ण्युट्। 'हायनं स्त्री' इति पाठः शरदा सम्बन्धः। '**हायनो** न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्व्रीहिभेदयोः' ॥ (४) ॥ ॥ शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) 'शॄदृभसोऽदिः' (उ० १।१३०) इत्यादि ॥ ॥ प्रज्ञादणि (५।४।३८) शारदोऽपि। 'समायोपीति, **शारदः**' इति रत्नकोषः ॥ (५) ॥ ॥ 'षम ष्टम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०)। समन्ति विक्लवं कुर्वन्ति सर्वम्। पचाद्यचि (३।१।१३४) टाप् (४।१।४)। बहुवचननिर्देशः प्रायेणाय बहुवचनान्तः' इति ध्वनयति। द्विवचनान्तरमपि। 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति सूत्रात्। 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच्च। समानि सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा। 'मा माने' (अ० प० अ०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ्। 'समां समाम्' (५।२।१२) इति निर्देशान्मलोपः। '**समा** संवत्सरे

१—'ननु द्वे अयने वत्सरः' इत्युक्तम्। तत्रैव वत्सरपर्याया वक्तुमुचिता। सत्यम्। पूर्वमयनद्वयपुरस्कारेणोक्तम्। तत्र माघादि सौरो वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गादिश्चान्द्र संवत्सरः, इति न पौनरुक्त्यम्। लोकेषु 'द्वादशमासाः संवत्सरः' इति मासपुरस्कारेणैव प्रयुज्यते—' इति पीयूषव्याख्या।

त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु **समं** स्यादभिधेयवत्' ॥ (६) ॥~॥ षट् **'संवत्सरस्य'** ॥

मासेन स्यादहोरात्र. पैत्र

मासेनेति ॥ नृणा मासेन । पितृणामय पैत्रोऽहोरात्र तत्र कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रि ॥

वर्षेण दैवत ।

(**वर्षेणेति** ॥) नृणा वर्षेण । देवतानामय दैवतोऽहोरात्र । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायन रात्रि ॥

दैवे युगसहस्त्रे द्वे ब्राह्म.

(**दैव इति** ॥) देवाना युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्र । दैवे पक्ष्यधिके त्रिमिरहोरात्रशतैर्दिव्य वर्षम् । तद्द्वादशभि सहस्रैर्मानुष च तुर्युगम् । तच्च देवानामेक युगम् । तत्सहस्र ब्रह्मणो दिन भूताना स्थितिकाल । तावत्येव रात्रि प्रलयकाल ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

कल्पाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयत स्थितिं प्रलय च । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कल्प. शास्त्रे विधौ न्याये सवर्त ब्रह्मणो दिने' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् **'ब्रह्मणो दिनस्य'** ॥

१—'मत्रधातु' इति पाठ । २—इद च मनूक्तमपि निशीथतो दिना तरप्रवृत्तिमत । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यर्धे सूर्योदय, अमान्ते मध्याह्न, शुक्लाष्टम्यर्धे सूर्यास्त, पूर्णिमान्ते निशीथ पितॄणा भवति ॥ ३—इदमपि तथैव । देवाना सूर्योदयो मेषविषुवे, मध्याह्नो मिथुनान्ते, सूर्यास्तस्तुलाविषुवे, निशीथो धनुरन्ते भवति ॥ ४—'कृत त्रेता द्वापर च कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्र तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति विष्णुपुराणोक्तो युगाना नामानि ज्ञेयानि । तन्मान च मनुना धर्ममिहितम्—'चत्वार्याहु सहस्राणि वर्षाणा तु कृत युगम् । तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविध ॥ इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ एतद्द्वादशसाहस्र देवाना युगमुच्यते । दैविकाना युगाना तु सहस्र परिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेय तावतीं रात्रिमेव च ॥' इति । अस्य निष्कृष्टोऽर्थस्तु 'कृतयुगमान दैववर्षै ४८००, वर्षदिन ३६० गुणित जात मानुषवर्षमानम् १७२८०००। त्रेता दिव्यैर्वर्षै ३६०० मानुषै १२९६००० । द्वापर दि० २४००, मानु० ८६४००० । कलिर्दिव्यै १२०० मानुषै ४३२००० । चतुर्युग दि० वै १२००० मानुषै ४३२०००० । ब्रह्मदिन दिव्यै १२०००००० मानुषै ४३२०००००००' इत्यवसेय ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्तति. ।

मन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाश' इति विग्रह ॥ ॥ एकाधिका सप्तति । सा च किंचिदधिकेति बोध्यम् । एकम् **'मन्वन्तरस्य'** ॥

संवर्त. प्रलय. कल्प क्षय कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्त इति ॥ सवर्तते जगदत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । **'संवर्त प्रलयेऽक्षेद्रौ'** इति हैम ॥ (१) ॥ ॥ प्रलीयतेऽत्र 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) 'प्रलयो मृतौ । सहारे नष्टचेष्टत्वे इति हैम ॥ (२) ॥ ॥ 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) कल्प्यन्ते विरुद्ध लक्षणया क्षीयन्तेऽत्र । 'पुसि–' (३।३।११८) इति घ । **'कल्पो** विकल्पे कल्पद्रौ सवर्ते ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये विधौ' इति हेमचन्द्र ॥ (३) ॥ ॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुसि' (३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पान्ते ऽपचये रुजि' इति हैम ॥ (४) ॥~॥ कल्पस्यान्तोऽवधि । **'कल्प** शास्त्रे विधौ न्याये सवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वत ॥ (५) ॥~॥ पञ्च **'प्रलयस्य'** ॥

अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ।
कलुषं वृजिनैनोघमंहोदुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

अस्त्रीति ॥ पच्यते दु खमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे, विस्तारे वा' (भ्वा० आ० से०) । करणे घञ् (३।३।१९) कुत्वम् (७।३।५२) । यद्वा–पञ्चन पङ्को व्यक्तीकरणम्, विस्तारो वा । त करोति । 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । तत पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पङ्कोऽघे कर्दमे' इति हैम ॥ (१) ॥~॥ आप्नोति व्याप्नोति लोकान् । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'नामन्सीमन्–' (उ० ४।१५१) इति सूत्रेण निपातित ॥ (२) ॥~॥ पान्त्यस्मादात्मानम् । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पानीविषिभ्य प' (उ० ३।२३) । भीमादित्वात् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा पिबति

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव। तथा च विष्णुपुराण–'मनु स्वायभुवो नाम मनु स्वारोचिषस्तथा । औत्तमिस्तामसिश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥ षत तु मनवोऽतीता सप्तमस्तु रवे सुत । वैवस्वतोऽय यस्यैतत् सप्तमो वर्तत युगम् ॥ सावर्णिर्दक्षसावर्णो ब्रह्मसावर्ण इत्यपि । धर्मसावर्णरुद्रस्तु सावर्णो रौच्यभौत्यवत् ॥' इति मन्वन्तरमानानयन । नामनिधाने सर्वज्ञश्रीनारायणचरणा –'दैविकाना युगाना तु सहस्र ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तर तथैवैक तस्य भागाश्चतुर्दश ॥' इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्त । तथा चैतस्य मन्वन्तरस्य ३०८५७१४२८ वर्षाणि, ६ मासा, २५ दिनानि, ४२ घटिका, सार्धाण्येकपञ्चाशत् पलानि भवन्तीति–मुकुटाशय ॥
२ 'क्षुद्रे' इति पाठ ॥

भक्षयति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ केल्यति क्रीडयति विषयेषु । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'किलेर्बुक्च' (उ० ११५०) इति टिषच् बुगागमश्च । 'किल्बिषं पापरोगयोः । अपराधेऽपि') ॥ (४) ॥*॥ शुभं कर्म स्यति समाप्तं करोति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति क । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) लत्वपरत्वे । 'कल्मषं किल्विषे क्लीबं पुंसि स्यान्नरकान्तरे' ॥ (५) ॥ ॥ कलयति वशीकरोति । 'कल गतौ, संख्याने' (चु० उ० से०) । 'पॄन हिरलिम्य उषच्' (उ० ४।७५) । 'कलुषं त्वाविले पापे' ॥ (६) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेरिच' (उ० २।४७) इतीनच् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' ॥ (७) ॥ यन्त्यधोऽनेन । एति गच्छति प्रायश्चित्तेनेति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'इण आगसि' (उ० ४।१९८) इत्यसुन्, नुडागमश्च । ('एनः पापापराधयोः') ॥ (८) ॥ ॥ अह्यते गच्छति दानादिना । 'अघि गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । 'अघं दुःखे व्यसनैनसोः' इति हैम ॥ (९) ॥*॥ अमति गच्छति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमेर्हुक्च' (उ० ४।२१३) इत्यसुन्, हुगागमश्च । यद्वा अहति । 'अहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) 'अह्र' इति केचित्पठन्ति । तन्न 'अघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) धातुर्बोध्य ॥ (१०) ॥ ॥ इणो भावे क्त (३।३।११४) । दुष्टमितं गमनमनेन ॥ (११) ॥*॥ दुष्टं कृतं करणमनेन । 'इदुदुपधस्य–' (८।३।४१) इति ष ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'पापस्य' ॥

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

स्यादिति ॥ धरति विश्वम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अर्तिस्तुसु–' (उ० ११४०) इत्यादिना मन् । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषद्न्याये ना धनुर्यमसोमपे' ॥ (१) ॥*॥ पुनाति । 'पूञो यण् णुक् ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) इति यत् णुक् ह्रस्वश्च । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति क । पुणमर्हति । तत्र साधुर्वा । यत् (५।१।६६) ('पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे') ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'द्विवचन–' (५।३।५७) इतीयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्' ॥ (३) ॥*॥ सुष्ठु कृतम् । प्रादिसमास (२।२।१८) ('सुकृतं तु शुभे पुण्ये क्लीबं सुविहिते त्रिषु') ॥ (४) ॥*॥ वर्षति फलम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। इगुपधलक्षण (३।१।१३५) क । 'वृषो गव्याखुधर्मयोः । पुराशिभेदयोः शृङ्गयां वासके शुक्लेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च' इति हैम ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धर्मस्य' ॥

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥
स्यादानन्दथुरानन्दशर्मशातसुखानि च ।

मुदिति ॥ मोदनम् । मुद् । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । सम्पदादि (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) । ('प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥*॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'प्रमदसंमदौ हर्षे' (३।३।६८) इत्यप् । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति' ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । घञ् । (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ प्रमोदामोदौ घञन्तौ । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ 'टुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'ट्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (८) ॥*॥ आनन्दो घञन्त ॥ (९) ॥*॥ शृणाति अशुभम् । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) । भावे वा ॥ (१०) ॥ ॥ श्यति दुःखम् । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्तन् (उ० ३।८५) भावे वा । यत्तु—श्यतेः सौत्रात् इत्युक्तं मुकुटेन तन्न । तस्य गणपठितत्वात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥*॥ 'अनुपसर्गाल्लिम्प–' (३।१।१३८) इति सूत्रपठितात् 'साते' पचाद्यचि (३।१।१३४) 'सातम्' देन्त्यादि । यत्तु—सिनोत्यशुभम् । सातम् । 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०)—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । सिनोतीति विग्रहोक्तधातूपन्यासस्य चिन्त्यत्वात् । यदपि—स्यति दुःखम् । सातम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)—इति स्वामिनोक्तम् । तदपि न । स्यते क्ते 'द्यतिस्यति–' (७।४।४०) इतीत्वप्रसङ्गात् । तनस्त्वविधानात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेसत्त्वात् ॥ (११) ॥ ॥ शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दुःख, तत्क्रियायाम्' (चु० उ० से०) । भावेऽच् (३।३।५६) वा । ('सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुर्यां प्रचेतसः') ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
शस्तं च

(**श्वःश्रेयसमिति** ॥) श्वः आगामि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेयसम् । 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' (५।४।८०) इत्यच् समासान्त । 'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मनि शर्मणि' ॥*॥ श्वोवसीयसमपि बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन । शिवम् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'सर्वनिघृष्व–' (उ० १।१५३) इति वन्, ह्रस्वश्च निपातित । 'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुलौ

१—तथा च देवीशतके अनुलोमप्रतिलोमयमकम् 'सातवर्माननसारदसिद्धरिदरसाननमावतसा' इति—मुकुट ॥

बालके हरे । पुण्डरीकद्रुमे कीले' ॥ (२) ॥ ॥ भन्दते 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति रनि निपात्यते । 'भद्रं शिवे खञ्जरीटे वृषभे च कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीब मङ्गलमुस्तयो ॥ काञ्चने च स्त्रिया रास्नाकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्या कट्फलानन्तयोरपि ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुसि करणान्तरे' ॥ ॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) भन्दम् । 'भन्द्रं भद्र शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेष । ('भन्द कल्याणे सौख्ये च') ॥ (३) ॥*॥ कल्य नीरुजत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कल्ये प्रात काले अण्यते । 'अण शब्दे (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि–' (३।३।१९) इति घञ्वा । 'कल्याणं हेम्नि मङ्गले' ॥ (४) ॥ ॥ 'मगि सर्पणे' (भ्वा० प० से०) । मङ्गति, मङ्ग्यते वा 'मङ्गेरलच्' (उ० ५।७०) । 'मङ्गलं पुन । कल्याणे, मङ्गलो भौमे मङ्गला श्वेतदूर्विका' ॥ (५) ॥ ॥ शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३४) इति क ॥ ॥ शु पूनित भाति । 'आत –' (३।२।३) इति को वा । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डो वा । 'शुभो योगे शुभं भद्रे' ॥ (६) ॥*॥ भवनशीलम् । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'लष पतपद–' (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (७) ॥ ॥ 'भवो भ द्राप्तिसत्तयो ' इत्यनय । भवो भद्राप्तिरनास्ति । 'अत इनि ठनौ' (५।२।११५) ॥ (८) ॥*॥ भवति । 'भव्यगेय–' (३।४।६८) इति साधु । ('भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भाविनि तु त्रिपु । कर्मरङ्गतरौ पुसि स्त्रिया करिकणोमयो । क्लीबमस्थनि') ॥ (९) ॥ ॥ कुत्सित शलते सवृणोति । 'शल चलने सवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'कुशलं क्षेमपुण्ययो । पर्याप्तौ कुशलोऽभिज्ञे' ॥ (१०) ॥ ॥ क्षयत्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । मन् (उ० १।१४०) । अस्त्रियामिति क्षेममात्रान्वयि । यत्तु—क्षिणोत्यशुभमिति विगृह्य 'क्षि क्षये इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तदसगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गले । लब्धसरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्यपि' ॥ (११) ॥ ॥ 'शसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) शस्यते स्म । क्त (३।२।१०२) ।—शसते । भावे क्त (३।३।११४)—इति मुकुट । 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य'॥

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्य सुखादि च ॥२६॥

अथेति ॥ पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्त शब्द जात द्रव्ये वर्तमान त्रिषु बोध्यम् । तत्र स्त्रियां कल्याणी । अन्ये टावन्ता ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ।
प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मतल्लिकेति ॥ मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा , अव्युत्पन्नाश्चेति प्राञ्च । व्युत्पत्तिरपि सभवति । मत मतिमल्लति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३), क्कुन् (उ० २।३२) वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अस्य ल ॥ (१) ॥ ॥ म शमु चर्चति । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) क्कुन् (उ० २।२८) वा । 'म पुन शर्म्मा' इति हैम ॥ (२) ॥ ॥ प्रकृष्ट काण्डमवसरो, रसो वास्य । प्रगत काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरो ' इति विश्व ॥ (३) ॥*॥ उद्धशब्दस्तु 'सचोद्धौ गणप्रशसयो ' (३।३।८६) इति निपातित । उत्पूर्वाद्धन्तेरप्, टिलोप , घत्वं च निपात्यते । 'उद्धो हस्तपुटे वह्नौ श्लाघाया देहजाग्निले' इति हैम ॥ (४) ॥ ॥ प्रशस्त पुरुष =पुरुषमतल्लिका । ब्राह्मणमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । मनुष्योद्ध ॥*॥ लजतीति लज । 'लज कान्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । तद्वल्लज तल्लज । कुमारीतल्लज ॥ (५) ॥*॥ प्रकाण्ड पुसपि । 'अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयो ' । मतल्लिकादीना त्वद्विशब्दत्वात् 'प्रशसावचनैश्च' (२।१।६६) इति समास । कृष्णसर्पवाप्यश्वादिवदेते नित्यसमासा । उद्धस्त्वस मस्तोऽपीति स्वाम्यादय ॥ पञ्च 'प्रशस्तस्य' ॥

अय शुभावहो विधि ॥२७॥

अय इति ॥ एत्यनेन सुखम् । 'इण् गतौ–' ( ) ॥ ॥ से०) 'पुसि सज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घ ॥ (१०) । एकम् 'शुभावहविधे' ॥ १॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।

दैवमिति ॥ देवादागतम् । 'तत आगत ' (४।३।७४) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ दिश्यते उपदिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने (तु० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥*॥ 'भाग्यैकदेशयोर्भाग ' इति रुद्र । भाग एव । 'भागरूपनामभ्यो धेय ' (वा० ५।४।३५) । ('भागधेयं मतं भाग्ये भागप्रलययो पुमान्') ॥ (३) ॥ ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजो –' (७।३।५२) इति कुत्वम् ।—'भागाद्यच' (५।१।४९) इति स्वामी । 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' ॥ (४) ॥ ॥ नियम्यतेऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । नियच्छति । 'क्तिच्क्तौ च–' (३।३।१७४) इति क्तिज् वा । अत एव 'स्त्री' इति विधान सार्थकम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्व ॥ (५) ॥*॥

१—पचाद्यच् इत्युत्तरं 'यद्वा—कुशयति । कुश सश्लेषण' 'वृथादित्वात् किलच्' इत्यपि पाठ ॥ २—कुशल तालव्यमध्यम् । 'कुशलवर्धित ' इति विदग्धमुखमण्डनम् । 'कुशलवयो रूपोच्छ्राय ' इति वासवदत्ताश्लेष । 'कुष निष्कर्षे' इत्यतो मूर्धन्यमध्योऽपि, इत्यलकारोऽमूल —इति मुकुट । पीयूषकृता तु कुपल मूर्धन्यमध्यमपि—इत्युक्तम् ॥

१ इत्युत्तर 'ननु विशेष्यनिघ्ना ' इति पुस्तकान्तरे पाठ ॥

विधीयतेऽनेन । डुधाञ 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'विधिर्विधाविधानयोः । विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे कालकल्पयोः' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः' ॥

हेतुर्ना कारणं बीजम्

हेतुरिति ॥ हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'कमिमनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ कार्यतेऽनेन । ण्यन्तात्युट् (३।३।११७) ॥—करोतीति 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति चकाराल्युट्-इति मुकुटस्तन्न गतः । 'कारणं घातने हेतौ करणे, कारणा पुनः । यातना कर्मणि मन्त्रादियोगे कर्मकारके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ विशेषेण जायतेऽनेन । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा वीयते । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) वियं सहत्त जायते जनयति । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'अन्येष्वपि-' (३।१।१०१) इति डः । विशेषेण एः कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा ई लक्ष्मीर्यायतेऽस्मादिति वा । वजति कार्यं गच्छति । 'वज गतौ' । (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वम् । ववयोरभेदाद्वीजम् । 'बीजं तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कारणस्य' ॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदानमिति ॥ नितरां दीयतेऽसाधारणतया जन्यतेऽनेन । 'डुदाञ्' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) [१]'निदानं कारणे शुद्धौ तपसः फलयाचने । अवसाने च' ॥ (१) ॥*॥ आदिर्मुख्यं कारणम् ॥ स्या*॥ द्वे 'मुख्यकारणस्य' ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्रज्ञ इति ॥ क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यत्तु—क्षेत्रे जानाति—इति मुकुटः । तन्न । 'एतयो वेत्ति-' इति प्रागुपन्यस्तगीताविरोधात् । 'क्षेत्रज्ञ आत्मनिपुणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३) इति मनिण् । ('आत्मा चित्ते धृतौ यत्ने धिषणायां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः ॥ स्वभावे') ॥ (२) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुर कुषन्' (उ० ४।७४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'पूरुषः' अपि । पूरयति । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुषन् । 'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आत्मनः' ॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

प्रधानमिति ॥ प्रधत्तेऽन्तः सर्वम् । ल्युट् (३।३।११७), प्रधत्ते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतौ बुद्धावुत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । क्तिन् (३।३।१७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो यौवनादिर्विशेषोऽवस्था । कालेन निर्वृत्तः । 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक् । अवपूर्वात्तिष्ठतेरङ् (३।३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्' (१।१।३४) इति ज्ञापकात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कालावस्थायाः' ॥

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

गुणा इति ॥ सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्त्यस्मिन् गुणादय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४।१०५) 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु' ॥ (१) ॥*॥ रञ्जयति । 'भूरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ४।२१७) इत्यसुन् । ('रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च') ॥ (१) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् ॥*॥ कमलाये 'रजतमौ' अदन्तपुलिङ्गावपि । 'पुष्पे वेशे गुणे चैव रजोऽयं रजसा सह' इत्युत्पलिनी । 'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यन्यः ॥ (१) ॥*॥ 'त्रयाणां गुणानामपि' एकैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।

जनुरिति ॥ जननम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि०आ०से०) 'जनेरुसि' (उ० २।११५) ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३।३।११५) जननम् । यत्तु—'जन जनने' (जु० प० से०)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तस्य छान्दसत्वात् । ('जननी तु दयामातोर्जननं वंशजन्मनोः') ॥ (२) ॥*॥ मनिनि (उ० ४।१४५) जन्म ॥ ॥ 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मकि जन्मशब्दोऽदन्तः पुल्लिङ्गः । 'क्लीबोऽपि' इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'जनिघसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः । उत्पत्तिसाहचर्याज्जनेः स्त्रीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ उत्पदनम् । 'पद गतौ' (दि०

१—'रदं तु न मङ्गलप्रयोगि' ॥

१—'सथ वहन्ति ते वसादसत्त्व नीरजस्तमाः' इति प्रयोगात्—इति मुकुटभूषणनोद्दरे ॥ २—'किमर्थं जनिना जन्तोः' इत्यादि प्रयोगदर्शनात्पुंस्त्वमपि—इति मुकुटपीयूषी ॥

आ० अ०)। क्तिन् (३।३।९४) ॥ (५) ॥॰॥ उद्भवनम्। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'जननस्य' ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

प्राणीति ॥ प्राणाः सन्त्यस्य। 'अत इनि–' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥॰॥ चेतयते, चेतति वा। नन्द्यादिः (३।१।१३४)। ('चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु धीः') ॥ (२) ॥ ॥ जन्मास्यास्ति। 'अत इनि–' (५।२।११५)। नान्तात्तु व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ॥ (३) ॥ ॥ जायते। 'कमिगमिजनि–' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (४) ॥॰॥ 'यजिमनि–' (उ० ३।२०) इति युच्। ('जन्युः स्याज्जन्तुमात्रे च पावके परमेष्ठिनि') ॥ (५) ॥॰॥ जन्यु शरीरमस्यास्ति। इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥॰॥ षट् 'प्राणिनः' ॥

जातिर्जातं च सामान्यम्

जातिरिति ॥ जायते। 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)। 'क्तिच्क्तौ च–' (३।३।१७४) इति क्तिच्। 'जनसन–' (६।४।४२) इत्यादिनात्वम्। 'तितुत्र–' (७।२।९) इति नेट्। '**जातिः** सामान्यगोत्रयोः। मालत्यामामलक्यां च चुल्यां काम्पिल्लजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः ॥ (१) ॥॰॥ क्ते (३।३।१७४) जातम्। '**जातं** व्यक्तौघजन्मसु। क्लीबं, त्रिलिङ्गमुत्पन्ने' ॥ (२) ॥॰॥ समानानां भावः। 'गुणवचन–' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (३) ॥॰॥ त्रीणि 'घटत्वादिजातेः' ॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

(**व्यक्तिरिति** ॥) व्यज्यतेऽनया। 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४)। व्यनक्ति वा। क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥॰॥ पृथगात्मा यस्य तस्य भावः। तल् (५।१।११०) ॥ (२) ॥॰॥ द्वे 'घटादिव्यक्तेः' ॥

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

चित्तमिति ॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०)। भावे क्तः (३।३।११४)। 'श्वीदित–' (७।२।१४) इतीण्निषेधः ॥ (१) ॥॰॥ असुनि (उ० ४।१८९) चेतः ॥ (२) ॥ ॥ ह्रियते विषयैः 'वृहोः षुग्दुकौ च' (उ० ४।१००) इति कयन् दुगागमश्च। हरति आहरति विषयानिति वा। ('**हृदयं** वक्षसि स्वान्ते बुक्कायाम्') ॥ (३) ॥॰॥ 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०)। स्वन्यते स्म। 'क्षुब्धस्वान्त–' (७।२।१८) इति मनसि निपातितम्। ('**स्वान्तं** चेतसि गह्वरे') ॥ (४) ॥ ॥ हृदयस्य 'पद्दन्–' (६।१।६३) इति हृदादेशः। प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात्कचिदस्वादावपि। हरतेः क्विप् (३।२।१७८)। तुक् (६।१।७१)। व्यत्ययेन तस्य दः इत्यन्ये। ('**हृत्** क्लीबं बुक्कचित्तयोः') ॥ (५) ॥॰॥ मन्यतेऽनेन। असुन् (उ० ४।१८९)। प्रज्ञादण् (५।४।३८) मानसम्। ('**मानसं** स्वान्तसरसोः') ॥ (६) ॥॰॥ तदभावे मनः। ('**मनश्चित्ते** मनीषायाम्')। अर्धर्चादिः (२।४।३१) अयम्—इत्येके। तदा 'मनाः' इत्यपि ॥ (७) सप्त 'मनसः' ॥

१—हैमे तु 'जात्योघ' इति पठितम्। जातिः सामान्यम्। तत्र यथा 'रत्न सुजात कनकावदातम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

॥ इति कालवर्गविवरणम् ॥

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिरिति ॥ बुध्यतेऽनया। बोधनं वा। क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥॰॥ 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः। मनस ईषा। शकन्ध्वादित्वात् (वा० ६।१।९४) टेः पररूपम् ॥ (२) ॥॰॥ धृष्णुवन्त्यनया। 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) 'धृषेर्धिष् च संज्ञायाम्' (उ० २।८२) इति युच् ॥ (३) ॥ ॥ ध्यायत्यनया। ध्यानं वा। 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' (वा० ३।२।१७८) इति क्विप्। 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः। ('**धीर्ज्ञाने** ज्ञानभेदेऽपि') ॥ (४) ॥ ॥ प्रज्ञायतेऽनया। प्रज्ञानं वा। 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ्। ('**प्रज्ञस्तु** पण्डिते वाच्यलिङ्गो, बुद्धौ तु योषिति') ॥ ॥ श्रद्धापि। 'प्रज्ञा **श्रद्धा धरा** ज्ञप्तिः **पण्डा संवेदनं विदा**' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥ ॥ शेते। शेः विच् (३।२।७५)। मोहः। तं मुष्णाति। शेमुषी। 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः। गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (६) ॥॰॥ मन्यतेऽनया। मननं वा। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। ('**मतिर्बुद्धीच्छयोः**') ॥ (७) ॥॰॥ प्रकृष्टमीक्षणम्। अनया 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः टाप् (४।१।४)। '**प्रेक्षा**धीरीक्षणं नृत्तम्' इति हैमः ॥ (८) ॥॰॥ उपलम्भनम्। उपलभ्यतेऽनया वा। 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०)। षित्त्वात् (३।३।१०४) अङि प्राप्ते आबादित्वात् (वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा क्तिन्। ('**उपलब्धिर्मतौ** प्राप्तौ') ॥ (९) ॥॰॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) संपदादित्वात् (३।३।१०८) क्विप्। चित् तान्ता ॥ (१०) संवेदनम्। 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। ('**संवित्** सम्भाषणे ज्ञाने सङ्ग्रामे नाम्नि तोषणे। क्रियाकारे प्रतिज्ञायां सङ्केताचारयोरपि') (११) ॥॰॥ प्रतिपदनम्। 'पद गतौ' (दि० आ० से०)। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८)। क्विप्। करणे वा ॥ (१२) ॥॰॥ 'ज्ञप मिच्च' (चु० प० से०) चुरादिः। ण्यन्तत्वाद्युचि (३।३।१०७) प्राप्ते आबादित्वात् (वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा क्तिन्। यदा तु चुरादीनां णिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम्। तदा क्तिन् न्याय्य

एव । 'तितुत्र–' (७।२।९) इति नेट् ॥ (१३) ॥-॥ 'चित सचेतने' (चु० आ० से०) चुरादि । 'ण्यासश्रन्थ –' (३।३।१०७) इति युच् । 'चेतना संविदि स्त्रियाम् । वाच्यव त्प्राणयुक्ते' ॥ (१४) ॥-॥ चतुर्दश 'बुद्धेः' ॥

धीर्धारणावती मेधा

धीरिति ॥ धारणाशक्तियुक्ता धी । 'मेधृ सङ्गमे' (भ्वा० उ० से०) मेधते सगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यकार । ('मेधा बुद्धौ क्रतौ पुमान्') ॥ (१) ॥-॥ एकम् 'धारणावद्बुद्धेः' ॥

संकल्पः कर्म मानसम् ।

संकल्प इति ॥ इदमिदं कुर्यामिति मनस कर्म व्यापार । सकल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥-॥ एकम् 'मनोव्यापारस्य' ॥

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा 'आभोगो वारणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि' । 'भुज पालनाभ्यवहारयो' (रु० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥-॥ मनस कारो व्यापारविशेष । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'अत कृकमि–' (८।३।४६) इति सत्वम् ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य' ॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

चर्चेति ॥ 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) चुरादि ण्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि–' (३।३।१०५) इत्यङ् । ('चर्चा स्याच्चर्ममुण्डाया चिन्तास्थासकयोरपि') ॥ (१) ॥-॥ सख्यानम् । 'चक्षिङ् ख्याञ्' । (२।४।५४) । 'आतश्च–' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संख्यैकार्दौ विचारे च' ॥ (२) ॥-॥ 'चर असशये' (चु० उ० से०) चुरादि । 'ण्यास–' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'विचारणस्य' ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्याङ्पूर्वो हृञ् । (भ्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥-॥ अपूर्वोत्प्रेक्षण तर्कणम् । 'तर्क भाषार्थे' चुरादौ 'पटपुट–' इति दण्डके पठित । भावे घञ् (३।३।१८) कृन्तति, कृन्तते वा अच् (३।१।१३४) घञ् वा (३।३।१९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) वर्णविपर्यय । 'कर्को वितर्के वाह्लामामूहकर्मविशेषयो' इति हैम ॥ (२) ॥-॥ ऊहनम् 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) त्रीणि 'तर्कस्य' ॥

१—वाच्यप्रमाणस्वर्गे ॥

विचिकित्सा तु संशयः ।

संदेहद्वापरौ च

विचिकित्सेति ॥ 'कित संशये' (भ्वा० प० से०) । 'गुप्तिज्किद्भ्य सन्' (३।१।५) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । विचिकित्सा ॥ (१) ॥ ॥ 'शीङ्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । सशय ॥ (२) ॥-॥ 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । सदेहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥-॥ द्वौ परौ प्रकारौ यस्य । 'सर्वनामसख्ययो –' (वा० २।२।३५) इति द्विशब्दस्य पूर्वनिपात । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आत्वम् । ('द्वापरं संशये युगे') ॥ ॥-॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धानेककोट्यवगाहिज्ञानस्य' ॥

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

अथेति ॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । निर्णयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उपसर्गादसमासेऽपि–' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥-॥ 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) निश्चयनम् । 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'निश्चयस्य' ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इत्यपह्नवे । तद्विषयिणी दृष्टि ॥ (१) ॥-॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदिष्टमति' (४।४।६०) इति ठक । तस्य भावो नास्तिकता ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादिबुद्धेः ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापाद इति ॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) व्याङ्पूर्व । व्यापादनम् । ण्यन्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥-॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ बाहुलकाल्ल्युट्–इति मुकुट । तन्न । स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अङ (३।३।१०५) विहितत्वेन नपुसकत्वविशिष्टे भावे ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य' ॥

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

समाविति ॥ सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् ॥ (१) ॥-॥ राद्ध सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'सिद्धान्तस्य' ॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥४॥

भ्रान्तिरिति ॥ 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) 'अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति दीर्घ । 'भ्रान्तिरनवस्थितौ । मिथ्यामतौ च भ्रमणे' ॥ (१) ॥-॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारय ॥ (२) ॥ ॥ भावे घञ् (३।३।१८) भ्रम । 'नोदात्तोपदेश–' (७।३।३४) इति न वृद्धि । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥ (३) ॥-॥ त्रीणि 'अतस्मिंस्तज्ज्ञानस्य' ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रव-संश्रवाः ।
अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

संविदिति ॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् ॥ (१) ॥*॥ आगमनम् । आगूः । 'गमेः' इत्यनुवर्तमाने 'भ्रमेश्च डूः' (उ० २।६८) । डित्वाट्टिलोपः (६।४।१४३) । वधूशब्दवत् । यदा तु क्विपि (वा० ३।३।१०८) 'गमः क्वौ' (६।४।४०) इत्यन्तलोपे 'ऊङ् च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इत्यूकारादेशः । तदा 'ओः सुपि' (६।४।८३) इति यणि अमि शसि च 'आग्वम्, आग्वः' इति विशेषः । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । अस्मात् क्विपि (वा० ३।३।१०८) तु आगूः, आगुरौ, आगुरः, इति धूर्वत् ॥ (२) ॥*॥ जानातेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चयमते' ॥ (४) ॥*॥ आङ्पूर्वाच्छृणोतेः 'ऋदोः–' (३।३।५७) इत्यप् । 'आश्रवोऽङ्गीकृतौ क्लेशे नान्यवद्वचनस्थिते' ॥ (५) ॥*॥ एवं संश्रव (६) प्रतिश्रवौ (९) ॥*॥ 'अङ्गी' इति च्व्यन्तमव्ययम् । तत्पूर्वात्करोतेर्भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥ 'अभ्युप' इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद्गमेः 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्युपगमस्तु पुंसि स्वीकारे निकटगमने च' ॥ (८) ॥*॥ समाङ्पूर्वाद्दधातेर्भावे किः (३।३।९२) । 'समाधिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अङ्गीकारस्य' ॥

मोक्षे धीर्ज्ञानम्

मोक्षे इति ॥ मोक्षफलिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) ॥*॥ एकं **'मोक्षोपयोगिबुद्धेः'** ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

अन्यत्रेति ॥ अन्यफलिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् । **'विज्ञानं** कार्मणे ज्ञाने' इति हैमः । मुकुटस्तु— 'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानम्' इति व्याख्यत् । 'तन्न । शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्' ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'शिल्पादिविषयकबुद्धेः'** ।

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । **'मुक्तिर्मोचनमोक्षयोः'** इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ बन्धविरहात्केवलस्य भावः । 'गुणवचन–' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ निर्वान्त्यत्र । भावे वा । 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे (३।३।११४) इति वा क्तः । 'निर्वाणोऽवाते–' (८।२।५०) इति निष्ठानत्वम् । यद्वा अधिकरणे भावे वा ल्युट् । बन्धाग्निगमनमित्यर्थः । **'निर्वाणं** मोक्षनिर्वृत्योर्विध्याने करिमज्जने' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । **'श्रेयो** सुकृते शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ नितरां श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर–' (५।४।७७) इति निपातितम् । **'निःश्रेयसं** तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान्' ॥ (५) ॥*॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र । **'अमृतं** यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' ॥ (६)[1] ॥*॥ 'मोक्ष अवसाने' (चु० उ० से०) अवसानं क्षेपः । चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा । **'मोक्षो** निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतौ' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ अपवर्जनम् । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । घञ् **'अपवर्ग**स्त्यागमोक्षयोः । क्रियावसाने साकल्ये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ **'मोक्षस्य'** ॥

अथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।

(अथेति ॥) ज्ञानविरुद्धम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । वेदनम् 'संज्ञायां समज–' (३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥ (२) ॥*॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहंकारार्थम् । अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'अज्ञानस्य'** ॥

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥
गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रुपु विमोहने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा 'रूप रूपकरणे' (चु० उ० से०) इति चौरादिकस्यायमप्यर्थः । यद्वा रूयते स्तूयते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्प–' (उ० ३।२८) इति पप्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकाशे सौन्दर्ये, नाणके नाटकादिके ॥ ग्रन्थावृत्तौ स्वभावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शप्यते आक्रुश्यते । 'शप आक्रोशे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) 'शशपिभ्यां दनौ' (उ० ४।९७) इति दन् । **'शब्दो**ऽक्षरे यशोगीर्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । **'गन्धः** संबन्धलेशयोः । गन्धकामोदगर्वेषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रसते । 'रस आस्वादने' (चु० प० से०) चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा । **'रसो** गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः ॥ देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० से०) ।

१ अयं पाठः कुत्रचिन्नोपलभ्यते ॥

१—मेदिन्यामेवोपलभ्यते ॥

'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । '**स्पर्शो** वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ विसिन्वन्ति निबध्नन्तीन्द्रियाणि । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'परिनिवि-' (८।३।७०) इति षत्वम् । '**विषयो** यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयो । शब्दादौ जनपदे च' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । 'करणाधिकरणयो' इत्यधिकारे 'गोचरसञ्चर-' (३।३।११९) इति निपातित ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रियैरर्थ्यन्ते । 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) ॥ (३) ॥*॥ षण्णामपि प्रत्येकं त्रीणि **'विषयाणाम्'** ॥

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृषीकमिति ॥ हृष्यन्त्यनेन । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'अलिहृषिभ्यां कित्' (उ० ४।१७) इति करणे ईकन् ॥ (१) ॥*॥ विषयोऽस्यास्ति । इनि (५।२।११५) । ('**विषयी** विषयासक्ते काव्यवत्, क्लीबमिन्द्रिये । पुंसि स्यान्नृपतौ कामदेवे वैषयिकेऽपि च') ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्-' (५।२।९३) इत्यादिना घच् निपातित । '**इन्द्रियं** तु चक्षुरादिषु रेतसि' इति हैम ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'इन्द्रियाणाम्'** ॥

कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि

कर्मेति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मेन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥*॥ पायति शोषयति तैलमिति पायु । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आतो युक्-' (७।३।३३) 'पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया' इति कामन्दकीये ॥ एकं **'गुह्यादीन्द्रियस्य'** ॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

मन इति ॥ धीसाधनमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥*॥ 'मनः कर्णौ तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते' ॥ एकम् **'ज्ञानेन्द्रियस्य'** ॥

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री

तुवर इति ॥ 'तु' सौत्रो धातुः । तवीति हिनस्ति रोगान् । 'छित्वरछत्वर-' (उ० ३।१) इत्यादिना ष्वरच् । ('**तुवरस्तु** कषाये स्यात्काश्याढकयोस्तुवर्यपि') ॥*॥ दीर्घादिरपि । 'नरेऽश्मश्रुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि **तूवर** । काले प्राप्ते कषाये च **रसे** पुंव्यञ्जने च्युते' इत्युत्पलिनी । 'नापि कषायस्तुवर' इति यौगान्तिः । 'पुंसि कषायस्तुवरम्' इति क्लीबकाण्डे रत्नकोष ॥ (१) ॥*॥ कषति कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुल्कादाय । '**कषाय** सुरभौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे क्रोधादिषु विलेपने' इति हैम ॥ (२) ॥*॥ अस्त्रीत्युभयान्वयि । उक्तकोषाभ्याम् । '**कुवरस्तु** कषायोऽस्त्री' इत्येके पठन्ति ॥ द्वे **'कषायरसस्य'** ॥

मधुरो

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यास्ति । 'ऊषसुषि-' (५।२।१०७) इति र । ('**मधुरं** विषे') । **मधुरस्तु** प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्यपि । **मधुरा** मधुरापुर्यां यष्टीमेदामधूलिषु । मधुकुक्कुटिकायां च मिश्रेयाशतपुष्पयो ' इति हैम (१) ॥*॥ एकं **'मधुरस्य'** ॥

लवण

लवण इति ॥ लुनाति जाड्यम् । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । नन्द्यादित्व (३।१।१३४) । लवणाट्ठञ् (४।४।२४) इति लिङ्गाण्णत्वम् । '**लवणो** राक्षसे रसे । अस्थि[२] भेदे **लवणा** त्विट्' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'लवणस्य'** ॥

कटु ।

(कटुरिति ॥) कटत्यावृणोति तीक्ष्णतया मुखम् । 'कटे वर्षावरणयो' (भ्वा० प० से०) । 'कटिवटिभ्यां च' (उ० १।१८) इत्यु । 'कटुकार्ये मत्सरे च दूषणे च **कटु** रसे । तिक्ते प्रियङ्गुसुरभौ **कटुका** राजिकास्वपि' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ एक **'कटो'** ॥

तिक्त

तिक्त इति ॥ तेजयति स्म । 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । सामान्यापेक्षज्ञापकाच्चुरादीनां णिजभावे 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति क्त । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वक लाद्गुणाभाव । '**तिक्तस्तु** सुरभौ रसे । **तिक्ता** तु कटुरोहिण्यां **तिक्त** पर्पटकौषधे' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'तिक्तस्य'** ॥

अम्लश्च

अम्ल इति ॥ अम्यते शब्द्यते भोक्तृभि । 'अम शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'मृकणिभ्य क्ल' (उ० ४।१०८) । अम्ल ॥*॥ 'अम रोगे' (चु० उ० से०) । अमति रुजत्यरुचिम् । बाहुलकात्के अम्लोऽपि । '**अम्लो** रसेऽम्लवेतसे । (**अम्ली** चाङ्गेर्याम्)' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'अम्लस्य'** ॥

१—वर्णाक्षराणि कादयो मावसाना पञ्चविंशति । 'त वर्गा पञ्च पञ्च' इति श्रुतबलात् ॥

१—अत्र दीर्घे त्वार्योभङ्ग स्यात्–इति मुकुट ॥ २—अस्थि भेदो माल्कणान्तरास्थि । तत्र यथा प्रयोग । 'लुनाति लवणा-पात' इत्यनेकार्थरत्नाकरकौमुदी ॥

रसा: पुंसि

रसा इति ॥ 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) अदन्त । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते । 'एरच्' (३।३।५६) घञ् (३।३।१९) वा । तुवरादय षट् रसशब्दवाच्या । तत्र तुवरकषाययोरस्त्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषा लिङ्गनिर्णयमाह–'पुसि' इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादय षट् पुसि' इत्यर्थ ॥

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥९॥

तद्वत्स्विति ॥ अमी षट् । षण्णामपि वाचकास्तुवरादय सत्तापि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थ । कटुशब्दात्स्त्रियाम् 'वोतो गुण–' (४।१।४४) इति वा ङीप् ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे, घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनाना मनोहरे, परिमल । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से)। मल्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । सज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभाव । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । चित्करणात् 'अन्येभ्योऽपि' इत्यभ्युपगमात् । यद्वा मलते धारयति जनमनासि पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'स्यात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्धयो श्चापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसङ्गादिसौरभे पुसि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**परिमलस्य**' ॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनोहरश्चेत् । आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोद । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्त । अच् (३।१।१३४) । 'आमोदो गन्धहर्षयो' ॥ (१) ॥*॥ एक '**सुगन्धस्य**' ॥

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥

वाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे शुक्लादय पुसि' इत्यत प्राक् । अत परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिक्रियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षीति ॥ समाकर्षत्यवश्य मन 'आवश्यका–' (३।३।१७१) इति णिनि । यद्वा समाकर्षणशील । 'सुप्य जातौ–' (३।२।७८) इति णिनि ॥ (१) ॥ ॥ एव निर्हारी ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**दूरगामिगन्धस्य**' ॥

सुरभिर्घ्राणतर्पण. ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

सुरभिरिति ॥ सुष्ठु रभन्तेऽत्र सुरभि । इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ घ्राण तर्पयति । नन्द्यादिल्यु (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ इष्टो गन्धोऽस्य । '**इष्टगन्धः** सुगन्धौ स्यात्त्रिषु क्लीव तु वालुके' ॥ (३) ॥*॥ सुष्ठु गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्–' (५।४।१३५) इति समासान्त इकार । '**सुगन्धिः** स्यादिष्टगन्धे त्रिषु क्षीरे नपुसकम्' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**इष्टगन्धस्य**' ॥

आमोदी मुखवासन. ॥ ११ ॥

आमोदीति ॥ आमोदयति । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनि ॥ (१) ॥*॥ मुख वासयति । नन्द्यादिल्यु (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**मुखवासनगुटिकादे.**' ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतीति ॥ 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा० आ० से०) । पूय्यते । पूति । क्तिन् (३।३।९४) । पूतिर्दुष्टो गन्धोऽस्य 'गन्धस्येत्' (५।४।१३५) इतीकार ॥ (१) ॥*॥ दुर्गन्धे त्विकारो नेति विशेष ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**दुर्गन्धस्य**' ॥

विस्रं स्यादामगन्धि यत् ।

विस्रमिति ॥ विसति । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति बाहुलकाद्रक् । 'विस उत्सर्गे' इति तु भट्ट । 'विस्रसते' इति वा 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति ड । वैवयोरभेद ॥ (१) ॥*॥ आमोऽपक्वो मल । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच्च' (५।४।१३६) इति समासान्त इत् (२) ॥*॥ द्वे **अपक्वमांसादिगन्धस्य**' ॥

शब्दार्णवे तु 'कस्तूरिकायामामोद कर्पूरे मुखवासन । बकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा' इति ॥

शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

शुक्लेति ॥ शोकति मनोऽस्मिन् । 'शुक गतौ' (भ्वा प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति निपातित । '**शुक्लो** योगान्तरे सिते । नपुसक तु रजते' ॥ (१) ॥*॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ, शोभाया वा' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायि–' (उ० २।१३) इति रक् । '**शुभ्रं** दीप्तेऽभ्रके सिते' इति हैम ॥ (२) ॥*॥ 'शुच दीप्तौ' (*) । इक् (वा० ३।३।१०८) ॥ (३) ॥*॥ 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) भ्वादि । श्वेतम् । घञ् (३।३।१८) '**श्वेतो** द्वीपादिभेदयो । **श्वेता** वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीब रूप्ये(ऽप्यवच्छुक्ले)' ॥ (४) ॥*॥ विशीयते । 'शद्लृ शातने' (भ्वा०, तु० प०

१—'गन्धस्येत्' (५।४।१३५) इति सूत्रे दुरोऽपाठात् । केचित्तु मत्वर्थीयेत्व त पठित्वा कर्मधारयादिनि व्याचक्षते । तन्न । 'कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्या बहुव्रीहिर्विशेषे लाघवात्' इति कात्यायनोक्ते । अपरे तु लाघवमनादृत्य मत्वर्थीयमिच्छन्ति । 'विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्त ' इतिवत् । प्रयोगश्च 'यद्दुर्गन्धि मदाविल मलशतैर्यत्पूतिनाडीमयम्' इति शृङ्गारप्रकाशे । इति बुधमनोहरायाम् ॥ २—विस्र दन्त्योष्ठ्यादि । 'विस्रजम्बालशेषम्' इति दमयन्तीश्लेषात् ॥ ३—ताच्छन्यद्य 'श्वेतो धावति' इति महाभाष्यश्लेषात् ॥

अ०)। अच् (३।१।१३४)। 'विशदः पाण्डरे व्यक्ते' इति हैम ॥ (५) ॥*॥ श्यायते। 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'हृदयाभ्यामितन्' (उणा० ३।९३) ॥ (६) ॥*॥ पण्डते मनोऽस्मिन्। 'पडि गतौ' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरो दीर्घश्च ॥ (७) ॥*॥ अवदायते स्म। 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०)। कर्मणि क्त (३।२।१०२)। 'अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयो' इति हैम ॥ (८) ॥*॥ सिनोति मन। 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। 'अञ्जिघृसिभ्य क्त' (उ० ३।८९)। 'सितस्त्ववसिते बद्धे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैम ॥ (९) ॥*॥ गुरते उद्युङ्क्ते मनोऽस्मिन्। 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०)। 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति निपातित। 'गौर. श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि। विशदे गौरं तु श्वेतसर्षपे पद्मकेसरे' इति हैम। यत्तु—'गोरते' इति स्वामी, 'गोरति' इति मुकुटश्च तन्न। 'गुरी उद्यमने' इति धातुमुपन्यस्योक्तरूपोपन्यासस्यासम्भवात् ॥ (१०) ॥*॥ अवलक्ष्यते। घञ् (३।३।१९)। 'वष्टि भागुरि –' इत्यल्लोप। यद्वा बलति। 'बल चलने' (भ्वा० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। बल्। अक्षं न्यासात्। 'अक्षू व्याप्तौ सघाते च' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१९) बल् चासौ अक्षश्च। यद्वा बल क्षायति। 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०)। 'आतोऽनुप–'(३।१।३) इति क ॥ (११) ॥*॥ धावति मनोऽत्र। 'धावु गतिशुद्ध्योः' (भ्वा० उ० से०)। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच्। बाहुलकाद्ध्रस्व। यद्वा धवनं धव 'धूञ् कम्पने' (क्र्या० उ० से०)। 'ऋदोरप्–' (३।३।५७) धव लाति। 'ला दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति क। 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते। धवली गौ' इति हैम ॥ (१२) ॥*॥ अर्ज्यते। 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०)। 'अर्जेर्णिलुक् च' (उ० ३।५१) इत्युनन्। 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयो। मातुरेकसुतेऽपि स्याद्धवले पुनरन्यवत् ॥ नपुसक तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि' ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'शुक्लवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचि। धलक्षस्तु सितश्याव कदलीकुसुमोपम। अर्जुनस्तु सित कृष्णलेशवान्कुमुदच्छवि' इत्युक्तम् ॥

शुद्धशब्दोऽप्यत्र। तथा च धरणि। 'शुद्धः शुक्ले च पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिण इति ॥ हरति मन। 'श्यास्त्याहृञ्विभ्य इनच्' (उ० २।४६)। 'हरिणौ पाण्डुसारङ्गौ हरिणी चारुयोषिति। सुवर्णप्रतिमायां च हरितारक्तभेदयो' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति। 'नगपांसुपाण्डुभ्यो र'। 'पाण्डुरो वर्णतद्वतो। पाण्डुरं तु मरुवके' इति हैम ॥ (२) ॥*॥ पण्ड्यते ज्ञायते। 'पडि गतौ' (भ्वा आ० से०) मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कु। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घ.। 'पाण्डुस्तु पीतभागार्धे केतकीधूलिसंनिभ' इति शब्दार्णव। 'पाण्डु' कुन्तीपतौ सिते' इति हैम ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतसंवलितशुक्लस्य' ॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥

ईषदिति ॥ धूनोति चेत। 'धू विधूनने' (स्वा० आ० से०)। 'कृधूमदिभ्य क्सर' (उ० ३।७३)। बाहुलकादप्रलम्। यद्वा धूसनम्। 'धूस कान्तौ' (चु० प० से०) चुरादि। 'एरच्' (३।३।५६)। धूस राति। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति क। 'धूसरी किन्नरीभेदे, ना खरे, त्रिषु पाण्डरे'। 'धूसरस्तु सित पीतलेशवान्बकुलच्छवि' इति शब्दार्णव ॥ (१) ॥*॥ एक 'धूसरवर्णस्य' ॥

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः।

कृष्ण इति ॥ कर्षति मन। 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नक्। 'कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ व्यासेऽर्जुने कलौ। कृष्णा तु नील्या द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ नीलति। 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति क। 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयो। नील्योषध्यां लाञ्छने च' इति हैम ॥ (२) ॥*॥ सितविरुद्धोऽसित. (३) ॥*॥ श्यायते मनोऽस्मात्। 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'इषियुधीन्धि–' (उ० १।१४५) इति मक्। 'श्यामोऽम्बुदे शितौ। हरिते प्रयागवटे कोकिले वृद्धदारुके। श्यामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोमलतानिशो' इति हैम ॥ (४) ॥*॥ कलयते। काल। 'कल सख्याने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१९)। 'काल. पुन कृष्णवर्णे महाकाल कृतान्तयो ॥ मरणानेहसो काली कालिकाक्षीरकीटयो। मातृभेदोमयोर्नव्यमेघांघपरिवादयो ॥ काला कृष्णत्रिवृन्नील्योर्जव्याम्' इति हैम ॥ (५) ॥*॥ श्याम श्यामत्वमस्यास्तीति। सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच्। 'श्यामलः पिप्पले श्यामे' इति हैम ॥ (६) ॥*॥ मचति मिश्रीभवति

१—तारश्यश 'विशदाविशदामचसारसे शारस जल' इति दण्डियमकात्। २—दन्त्यादि 'विवसित सितम्' इति कीचकवधयमकात् ॥ ३—वृषसयोगवान् 'अयं स बलक्षोमानां पतिरिव' इति वृन्दावनश्लेषात् इति मुकुट ॥

१—व्याकरणान्तरोक्तमपीदमवदेशानुमत्या 'नगपांसु' (वा० ५।२।१०७) इति वार्तिकनानुमतमेव प्रथमादिसज्ञाविधानादिवत् ॥ २—कालः पादे इति पाठ.

वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कल्कने' (भ्वा० आ० से०)। 'कृमादिभ्य सञ्ज्ञायां वुन्' (५।३५)। 'पचिमच्योरिचोप धायाः' (उ० ५।३७) इतीत्वे लघूपधगुण (७।३।८६)। 'मेचक श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैम ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कृष्णस्य' । शब्दार्णवे तु 'मेचकः कृष्णनील स्यादतसीपुष्पसंनिभ' इत्युक्तम् ॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीत इति ॥ पीयते पिबति वर्णान्तरम् । औणादिक क्त (बाहुलकात् ३।८९)। 'पीतं पाने हरिद्राया स्त्रिया, गौरेऽभिधेयवत्' । यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्बाहुलकात् 'अञ्जिघृषिभ्य क्त' (उ० ३।८९) 'घुमास्थागा-' (६।४।६६) इत्यादिना ईत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तदुपपदमिति स्फुटमेव ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हरिदेवाभा दीप्तिरस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य' ॥

पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

पालाश इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पत्र पलाशं ना रक्ष शठीहरितकिंशुके' इति रुद्राद्रक्षादिरपि । तत्र सञ्ज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्य भाव यद्वा पलमश्नाति । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । तत प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पलाश. किंशुके शठ्या । हरिद्वर्णे राक्षसश्च पलाशं छदने स्मृतम्' इति हैमे ॥-'शेषे' (४।२।९२) इत्यस्य विधिला क्षीकारादण्-इत्याहु । तन्न । 'तस्येदम्' इति सिद्धे शेषत्वा भावात् ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'हृश्याभ्यामितन्' (उ० ३।९३)। 'हरिता स्त्री च दूर्वाया हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' ॥ (२) ॥*॥ 'हसृरुहियुषिभ्य इति' (उ० १।९७) । हरित् । ('हरिद्दिशि स्त्रिया पुंसि हयवर्णविशेषयो । अस्त्रिया स्यात्तृणे च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो लोहितो रक्तः

रोहित इति ॥ रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०)। 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतन् ॥ (१) ॥*॥ 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षे रुधिरे युद्धे' इति हैम ॥ (२) ॥*॥ रजति स्म । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०)। क्त (३।२।१०२) । यद्वा रज्यते स्म । 'रच प्रतियत्ने' (चु० उ० से०)। 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादय' इति णिजभावे क्त (३।२।१०२)। 'अतो लोप' (६।४।४८)। 'चो कु' (८।२।३०) । 'रक्त नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैम ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्तवर्णस्य' ॥

शोण' कोकनदच्छविः ।

शोण इति ॥ शोणयति । 'शोणृ वर्णे' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'शोणः कृशानौ स्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥ कोकनद रक्तोत्पलमिव छविर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोणवर्णस्य' ॥

अव्यक्तरागस्त्वरुण'

अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किंचिल्लोहित ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'अर्तेरुनन्' (उ० ३।६०) । 'अरुण. कृष्णलोहित' इत्यमर माला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के सन्ध्यारागेऽर्कसारथौ । नि शब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना, गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणाऽतिविषायामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अरुण वर्णस्य ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

श्वेतेति ॥ श्वेतरक्त (१) ॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्ताद्वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । पाटलाकुसुमाभ पाटल । 'पाटलं तु कुङ्कुमश्वेतरक्तयो । पाटल. स्यादाशुव्रीहौ पाटला पाटलिद्रुमे' इति हैम ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ॥

श्यावः स्यात्कपिश'

श्याव इति ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) बाहुलकात् 'कृशॄदभ्यो व' (उ० १।१५५) ॥ (१) ॥*॥ कपिर्वर्णविशेष । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) श । कपिर्मर्कट । तद्वर्णत्वादिति वा । 'कपिश. त्रिषु श्यामे, स्त्री माधव्या, सिह्लके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ 'कृष्णपीतस्य' द्वे ॥

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

धूम्रेति ॥ धूमं राति । क (३।२।३) । पृषोदरादि (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ धूम लाति । 'रा, ला, आदाने' (अ० प० अ०) । क (३।२।३) ॥ (२) ॥*॥ कृष्णमिश्रो लोहित ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णलोहितस्य' ॥

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

कडार इति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) 'गडे कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा कडनम् ।

१—विश्वकोषस्थोऽयं पाठ ॥ २—हैमे तु नोपलभ्यते ॥ ३—मेदिन्यामुपलभ्यते ॥ ४—हैमे तु 'पलाश किंशुकश्चपे । हरिते पलाश छदे' इत्येव पाठ ॥

१—तारभ्यान्त 'राजन्कपिशताकीर्णे' इति द्विसधानश्लेषात् 'कपिशत त्रिभिर्मदनाग्निना' इति माघात् ॥ २—नारभ्यमध्य । तथा च माघे 'परिपाटपिशङ्गलतारजसारोधश्चकास्ति कपिशं गलता' इति—इति मुकुट ॥

कड । 'सनो घ च' (३।३।१२५) इति घ । कडमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('कडारः पिङ्गले दासे') ॥ (१) ॥*॥ 'कपृ वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'कपे पश्च' (उ० १।५५) इति इलच्प्रत्यय । पकारस्थान्तादेश । कपि वर्णं लातीति वा । 'पुण्डरीकक-रिण्या तु शिंशिपागोविशेषयो । स्त्री रेणुकाया कपिला वर्णे ना कुक्कुरे मुनौ ॥ अनले वासुदेवे च कपिलः परिकीर्तित '॥ (२) ॥*॥ पिञ्जयति । 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्क्वादि (७।३।५३) । 'पिङ्गा गोरोच-नाहिङ्गुनाडिकाचण्डिकासु च । पिङ्गो रम्या पिशङ्गे ना वालके तु नपुंसकम्' ॥ (३) ॥*॥ पेशति । 'पिश अवयवे' (तु० उ० से०) 'पिडादिभ्य कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् ॥ (४) ॥ ॥ कन्दति । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) साधु । 'कद्रुस्त्रिषु स्वर्णपिङ्गे नागाना मातरि स्त्रियाम्' ॥ (५) ॥*॥ पिञ्जति । 'पिजि वर्णे' (अ०।०।०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'न्यङ्क्वादीना च' (७।३।५३) इति कुत्वम् । पिङ्गं लातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले वह्नौ रुद्रेऽर्कपारिपार्श्विके । कपौ मुनौ निधिभेदे पिङ्गला कुमुदस्त्रियाम्' ॥ (६) ॥*॥ पद् 'कपिलवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'सितपीतहरिद्रक्त कडारस्तृणवह्निवत् । अयं तूद्रिक्तपीताङ्ग कपिलो गोविभूषण ॥ हरितांशेऽधिकेसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशङ्गस्त्ववसितावेशात् पिङ्गो दीपशिखादिषु ॥ पिङ्गलस्तु परच्छाय. पिङ्ग शुक्लाण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ।

चित्रमिति ॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (भ्वा० उ० अ०) 'अमिचिमिदि-' (उ० ४।१६४) इति क्त । चित्त त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । क (३।२।३) । 'चित्रकिर्मीर-' इति समासमकृत्वा पृथग्रूपभेददर्शनं 'गुणे शुक्लादय पुंसि' इत्यस्य बाधनार्थम् । 'चित्राखुपर्णीगोडु म्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायाया सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययो क्लीबं कर्बुराद्भुतयोरपि । तद्युक्त-योस्त्वन्यलिङ्गम्' । नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डे-ऽय पठित । तदनुरोधेनेहापि 'चित्रकिर्मीर-' इति समस्तं केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'गम्भीरादयश्च' इति किरतेरीरन्, मुडागम । 'किर्मीरो ना नागरङ्गे (कर्बुरे राक्षसान्तरे)' ॥ (२) ॥*॥ कलयति क्विप् (३।२।१७८) । कल् । माषयत्यभिभवति वर्णान् । माष । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादौ पाठात् णिच् । कल् चासौ माषश्च । 'कल्माषः कर्बुरे कृष्णे' इति मूर्धन्यान्ते रभस । 'कल्माषो राक्षसे कृष्णे शबलेऽपि' इति हैम ॥ (३) ॥*॥ शपत्याक्रोशति वर्णान् 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) । 'शपेर्बश्च' (उ० १।१०५) इति कल, बत्वं च ॥ (४) ॥*॥ एति वर्णान् । एतेर्वर्णे तन् (उ० ३।८६) । 'एतः कर्बुर आगते' ॥ (५) ॥*॥ 'कर्ब हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपातनात्कुरच् । बवयो-रभेदात्कर्बुर । 'कर्बुरं सलिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसो । कर्बुरा कृष्णवृन्ताया शबले पुनरन्यवत्' (६) ॥*॥ षड् 'नानावर्णस्य' ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्लं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनि-घ्नत्वं वक्ष्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये नपुसकम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । पटस्य शुक्ल इत्यादि बो-ध्यम् ॥

अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

गुणीति ॥ विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यल्लिङ्गं प्रतिपि-पादयिषितम्, तल्लिङ्गा इत्यर्थं । यथा शुक्लम्, शुक्ल, शुक्ला इत्यादि ॥

इति धीवर्गविवरणम् ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ।

ब्राह्मीत्यादि ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) इति टिलोपे 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'ब्राह्मी तु भारती । शाकभेद पङ्कगण्डी हञ्जिका सोमव-ल्ल्यपि । ब्रह्मशक्ति ' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ बिभर्ति । 'भृमृदृशि-' (उ० ३।११०) इत्यतच् । तत प्रज्ञादिषु (५।४।३८) ङीष् (४।१।४१) । भरतस्येयमिति वा । 'अथ भारती । वचने च सरस्वत्या पक्षिवृत्तिप्रभेदयो ' ॥ (२) ॥*॥ भाष्यते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हल ' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यय ॥ (३) ॥*॥ गृणन्त्येताम् । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । सम्पदादित्वात् (वा० (३।३।१०८) क्विप् । ('गीः स्त्री भाषा-सारस्वत्यो ') ॥*॥ भागुरिमते गिरापि । 'ब्रह्माणी वचनं वाचा जल्पितं गदितं गिरा' इति शब्दार्णव (४) ॥*॥ उच्यते । वाक् 'वच् परिभाषणे' (अ० प० अ०) । 'क्वि-ब्वचि-' (वा० (३।२।१७८) इत्यादिना क्विप्, दीर्घोऽस-म्प्रसारण च । ('वाग्वाचे भारत्या वचने स्त्रियौ') ॥ (५) ॥*॥ वण्यते 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इञ् (वा०

१—'एक चेतस्कश्च चित्र चित्र चेदेवता कुत ' इति धर्मकीर्तिप्रयोगश्चोपलभ्यते । इति मुकुटसुधमनोहरे ॥

१—'ब्राह्मी गीर्भारती' इति क्वचित्पाठ. इति सुधमनोहरा ॥

(३।३।१०८)। ('वाणिरम्बुदे। व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हैमः। 'वाणिः स्याद्व्यूतिभारत्योर्वाणि मूल्ये वलाहके' इति विश्वः) 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५)इति ङीष्। घञि (३।३।१९) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ॥ (६) ॥*॥ सरोऽस्त्यस्याः। मतुप् (५।२।९४) 'सरस्वती सरिद्भिदि। वाच्यापगायां स्त्रीरत्ने गोवाग्देवतयोरपि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अधिष्ठातृदेवतायाः' ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

व्याहार इति ॥ व्याहरणम्। व्याङ्पूर्वाद्धृञो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। सम्प्रसारणम् (६।१।१५) ॥ (२) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। भावे क्त (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०)। भाषणं भाषितम्। भावे क्त (३।३।११४) ॥ (४) ॥ ॥ वचेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (५) ॥*॥ असुनि (उ० ४।१९६) वचः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भाषणस्य' ॥

केचित्तु 'व्याख्यायास्त्रयोदश (वचनस्य) पर्यायाः' इत्याहुः ॥

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंश इति ॥ संस्कृतादपभ्रश्यति। 'भ्रंशु अधःपतने' (दि० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। ('अपभ्रंशस्तु पतने भाषाभेदापशब्दयोः') ॥ (१) ॥*॥ अपभ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्याकरणानिष्पन्नस्य गावीत्यादेः' ॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः।

शास्त्र इति ॥ शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवह्रियते ॥ एकम् 'वाचकस्य' ॥

तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥२॥

तिङिति ॥ तिङन्तानां चयः 'पचति पश्य' 'पचति भवति' पाको भवतीत्यर्थः। सुबन्तानां चयः। 'प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि। 'भवति' इत्यध्याहारस्य भाष्यकारमते आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम्। **क्रियेत्यादि**। वाशब्दः समुच्चये। 'कारकान्वितक्रियाबोधकम् 'घटमानय' इत्यादि तिङ्सुप्चयात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः।

१—'मेण्ठे स्वर्द्विरदाधिरोहिणि, वशं याते **सुबन्धौ** विधेः शान्ते हन्त च **भारवौ** विघटिते **बाणे** विषादस्पृशः। वाग्देव्या विरमन्तु मन्तुविधुरा द्राग्दृष्टयश्चेद्गते शिष्टः कश्चन स प्रसादयति तां यद्वाणिसद्वाणिनी।' २१५३ श्रीकण्ठचरिताद्ध्यत्र वाणिशब्दः ॥ २—'बलीवर्दपङ्क्तिरिव समाधुर्या वाणी मनोरतिः' इति दमयन्तीश्लेषादीर्घान्तोऽपि वाणीशब्दः ॥

१—'इदं च 'अनभिहिते' (२।३।१) इति सूत्रव्याख्यावसरे 'नीलमिदं, न तु रक्तम्' इत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यकेऽस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमायां भाष्यभ्रान्त्या ॥ भाष्ये तु प्रत्युत 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'वृक्षः' इत्यादौ तिङोऽप्रयोगे प्रथमासिद्धयर्थम् 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति वृक्षः प्लक्षः 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अध्याहारं विना तत्र प्रथमैव न स्यात् ॥ 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्' इति विभूतिपादीये योगसूत्रे भाष्यकृच्छ्रीवेदव्यासोऽपि 'सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः। 'वृक्षः' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते। 'न सत्ता पदार्थो व्यभिचरति'। इत्युक्तवान् ॥ तस्मात् क्रियाध्याहार आवश्यक एव ॥ 'त्रयः कालाः' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहार्यम् इति 'अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम्' इति कैवल्यपादीययोगसूत्रभाष्ये व्यक्तम् ॥ अत एव बुधमनोहरारव्यव्याख्यायामपि 'तिङ्सुबन्तचयः' 'चैत्रः पचति' इत्यादि ॥ 'पाको भवति' इत्याद्यर्थकं 'पचति भवति' इत्यादावव्याप्तेराह—**क्रिया वेति।** 'कारकविशिष्टक्रियाबोधकः शब्दजातं वाक्यम्' इत्यर्थः। विस्तरोऽन्यत्र। 'क्रियारहिते तदध्याहार आवश्यकः' इत्युक्तम् ॥ २—'अत्र वाशब्दश्चेदर्थे। 'बोध्या' इति शेषः। 'कारकान्वितक्रियाबोधकसुप्तिङन्तचयः' इत्यर्थः। सुप् च तिङ् च सुप्तिङ्। सुब्विशिष्टः तिङ् सुप्तिङ्। तयोरेकशेषेऽन्तशब्देन समासः ॥ तेन सुबन्तचय–तिङन्तचय–सुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः। तत्र सुबन्तचयः—'चैत्रेण शयितव्यम्' इति। तिङन्तचयः—'पचति भवति' इत्यादि। अन्त्यः—'चैत्रः पचति' इत्यादि। 'क्रिया वा' इत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः। सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य 'पचति' इत्यादेर्व्यावृत्तिः। तथापि 'कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात्' इति मञ्जूषोक्तदिशा एकमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थ (२।१।१) सूत्रभाष्ये वार्तिककृतापि 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानामव्याख्यातत्वमेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सविशेषणमाख्यातं वाक्यम्' इत्यस्यैव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं व्याख्यातं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्मादिभिर्विशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते। तथा 'धर्मो वो रक्षतु'। अप्रयुज्यमानमाख्यातं यथा 'शीलं ते स्वम्'। अत्र 'अस्ति' इति गम्यते। अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा—'प्रविश'। अत्र 'गृहम्' इति गम्यते। अनयोरर्थात्प्रकरणाद्वा आख्यातादेरवगमादप्रयोगः। 'आख्यातम्' इत्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदनं पच तव भविष्यति' इत्यादौ वाक्यभेदः' इति स्वयमेवाभिधानचिन्तामणौ व्याख्यातम् इति दिक् ॥

केचित्तु—भाष्यकारमतेन प्रथम पक्ष 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा० २।१।१) इति वार्तिकाभिप्रायेणापरा इत्याहु । यत्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'क्रिया-' इत्यादि त्वर्थात्मकस्य–इत्याहु । तत्तु 'वचोऽशब्दसञ्ज्ञायाम्' (७।३।६७) 'इति कुत्वनिषेधकसूत्रस्याननुगुणम्' । 'उच्यते' इति वाक्यम् । वचे (अ० प० अ०) ण्यत् (३।१।१२४) । 'चजो –' (७।३।५२) इति कुत्व शब्दसञ्ज्ञायाम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ('वाक्यं तु कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्य वत्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाक्यस्य' ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

श्रुतिरिति ॥ श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा । 'श्रुयजीपिस्तुभ्य करणे' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् । 'श्रुति. श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयो स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यनेन धर्मम् 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वेदः श्रुतौ च वित्तौ च' ॥ (२) ॥*॥ आम्नायते अभ्यस्यते । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) 'आमनन्तु पदिश्यति धर्माधर्मौ' इति वा । 'श्याद्व्यधा'–(३।१।१४१) इति ण । 'आम्नाय कुल आगमे । उपदेशे च' इति हैम ॥ (३) ॥*॥ (यत्तु)—त्रीणि वेदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्म । तया त्रय्या विधिविधीयमानो यज्ञा दिस्तद्विधि । 'विधानमृग्यजु साम्ना त्रयीधर्म विदुर्बुधा' । एकम् ।—इति मुकुट । तन्न । 'तानि धर्माणि' 'धर्मेण पा पमपनुदति,' 'वेदोऽखिलो धर्ममूल धर्ममूलमिद स्मृतम्', 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म', 'श्रेया न्स्वधर्म', 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' 'धर्म प्रोज्झितकैतव', 'धर्म स्य ह्यापवर्ग्यस्य', 'धन च धर्मैकफलम्', 'धर्मादर्थश्च', 'धर्मो रक्षति रक्षित', 'धर्माधर्मौ तद्विपाका', 'धर्म निष्काममा नेन' इत्यादिषु बहुषु ग्रन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्त, इतिवदते प्रयोगा सन्तिति चेत् । न । वै षम्यात् । देवदत्तशब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्ट । क्वचिद्दत्त शब्दस्यापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपदलोपादिक कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्ट । 'एव त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च क्वचित्त्रयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लब्धे षष्ठीसमास कल्प्यते । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव सबन्ध षष्ठ्यर्थ । तान्त्रिकसौ गतादिधर्मव्यावृत्त्यर्थमिद धर्मस्य विशेषण सगच्छते । 'ध र्मस्य च चतुर्दश' इति नियमात् । अतस्त्रय्यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च 'वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यनेन पौनरुक्त्य शङ्क्यम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसभवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रिय वैश्या द्विजा, विप्रोऽपि द्विज' इति यथा । नच 'धर्ममस्त्रियाम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामभिधानात् । इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् । यदपि—समासे गुणीभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविवक्षावशात्तच्छब्देन परा मर्श —इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्यानुवाद्यत्वासभवात् । वेद स्यैव तच्छब्देन परामर्शसभवाच्च । यदपि—यथा शब्दानु शासनम्–इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसभवात् ॥ त्रीणि 'वेदस्य' ॥

धर्मस्तु तद्विधि ।

धर्म इति ॥ तेन वेदेन विधीयते यज्ञादि । एतेन वेदे विहितत्व धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मे प्रमाणम्–इत्युक्तम् । धरति लोकान् । ध्रियते वा जनैरिति धर्म 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इत्यादिना धृञो मन् ॥ (१) ॥*॥ (एक 'वेदविहितकर्मण') ॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

स्त्रियामिति ॥ ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । 'ऋच स्तुतौ' (तु० प० से०) । क्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ स्यति पापम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) मनिन् (उ० ४।१५३, ३।२।७४) । 'साम क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ इज्यतेऽनेन । 'अर्तिपृवपि–' (उ० २।११७) इत्युस् ॥ (१) ॥*॥ 'वेदानां' प्रत्येकमेकैकम् ॥

इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

इतीति ॥ इति एते त्रयो वेदास्त्रयी । त्रयोऽवयवा यस्या सा सहति । निरशब्दात् 'सख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) । 'द्वित्रिभ्या तयस–' (५।२।४३) इत्ययच् । 'टिड्ढा–' (५।१।१५) इति ङीप् । 'त्रयी त्रिवेद्या त्रितये पुरन्ध्र्या सुमतावपि' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ 'वेदत्रयसंघातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

शिक्षेति ॥ श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याद्यङ्गम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त ज्योतिषां गति । छन्दोविचितिरित्येते षडङ्गो

१—कश्मीरलिखितपुस्तके तु सगदुत्तरम्–धर्मो रक्षतीत्यादौ तु सत्यभामतिव पूर्वपदलोपो द्रष्टव्य । नव्यास्तु त्रयी, इत्यन्त चतुष्टय वेदसामान्यस्य नाम । त्रयीशब्दो वेदसामान्ये त्रिवेद्या च वर्तेत । (यथा) द्विजशब्दो ब्राह्मण त्रिवर्णौ च । त्रयीधर्म, इत्यादौ त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्म इति विग्रहो बोध्य । त्रयीविशेषण स्यागमादिव्यावृत्त्यर्थम् । आगमादिप्रोक्तस्य धर्मस्याभावात्–इत्याहु । एवम् । 'ऋच स्तुतौ' । ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया— इति पाठ उपलभ्य ॥

१—स्मृत्युक्तोऽपि वैदिक एव, वेदमूलकत्वात्स्मृतीनाम् इति क्षीरस्वामी ॥ २—आथर्वणस्तु त्रय्यनुवाद एवेति स्वामी ॥

वेद उच्यते' । शिक्ष्यते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा०आ०से०) 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यय ॥*॥ अङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेन । 'अगि गतौ' (भ्वा०प०से०)। घ (३।३।११८) घञ् (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥*॥ एक 'वेदाङ्गस्य' ॥

ओंकारप्रणवौ समौ ।

ओंकारेति ॥ अवति । 'अवतेष्टिलोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्प्रत्ययस्यैव टिलोप 'ज्वरत्वर–' (६।४।२०) इत्यूठ्। गुण (७।३।८४)। 'वषट्कार' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समुदायादपि कारप्रत्यय (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रणूयते स्तूयते । 'णु स्तुतौ' (अ०प०अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्–' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ॐकारस्य' ॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशेऽव्ययम् । तदास्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ०आ०से०) । 'हलश्च' ३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तम् । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (२) ॥ ॥ 'पूर्वचरितप्रतिपादकग्रन्थस्य' द्वे ॥

उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

उदात्तेति ॥ 'उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रय । चतुर्थ प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दस स्मृत' । स्वरन्ति शब्दायन्ते । 'स्वृ शब्दोपतापयो' (भ्वा०प०अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा—स्वर्यन्ते अर्था एभि । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घ । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा०उ०से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति ड । स्वरा अच । तद्धर्मत्वादुदात्तादयोऽपि । '**स्वरो** नासासमीरे स्यान्मध्यमादिनिकस्वरे । उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ उत् उच्चैरादीयते उच्चार्यते स्म क्त (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्' (७।४।४७) । '**उदात्तो** दातृमहतोर्ह्येये च स्वरभिदपि' इति हैम ॥*॥ एकम् '**स्वराणाम्**' ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

आन्वीक्षिकीति ॥ अनु श्रवणोत्तरमीक्षण परीक्षणम्–अन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्या 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प०से०) । 'जमन्ताड्ड' (उ० १।११४) दण्डो नीयते वो ध्यतेऽनया दण्डनीति । क्तिन् (३।३।९४) यद्वा दण्ड नयति दण्ड्यान्प्रति प्रापयति । क्विप् (३।३।१७४) आन्वीक्षिकीसाहचर्यात्स्त्रीलम् ॥ (१) ॥*॥ एतौ द्वौ क्रमात्तर्कविद्याया न्यायरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तेते । अर्यते गम्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा०प०अ०) । 'उषिकुषि–(उ० २।३) इति थन् । अर्थस्य भूम्यादे शास्त्रम् । एकैकम् '**दण्डनीतेः**' ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिङ ख्याञ्' (२।४।५४) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ ॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्या सा । एक '**ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः**' ॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्–' (४।३।२३) इति ट्युट्युलौ । 'पूर्वकालैक–' (२।१।४९) इति सूत्रे निपातनात्तुडभाव. । यद्वा पुरापि नव पुराणम् । 'पुराणप्रोक्तेषु' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । 'यद्वा पुरा अतीतानागतावर्थान्वणति । 'अण शब्दे' (भ्वा०प०से०)। पचाद्यच् । '**पुराणं** पञ्चलक्षणे । पणे पुंसि, त्रिषु प्रत्ने' ॥ (१) ॥*॥ पञ्च लक्षणान्यस्य । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्चैव संस्थान पुराण पञ्चलक्षणम्' । क्वचिदिह 'वंशानुचरित चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः**' ॥

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ (१) ॥*॥ 'कथ वाक्यप्रबन्धे' (चु०उ०से०) । 'चिन्तिपूजिकथि–' (३।३।१०५) इत्यङ् । कथा कादम्बर्यादि ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**कथायाः**' ॥

प्रवह्लिका प्रहेलिका ।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । 'वर्ह वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु' (भ्वा०आ०से०) । दन्त्योष्ठ्यादिर्ह्यन्तः 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयो –' (उ० २।३२) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रहेलयति अभिप्राय सूचयति । 'हिल भावकरणे' (तु०प०से०) । ण्वुल् (३।१।११३) । 'व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थ स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसबन्ध कथ्यते सा **प्रहेलिका**' ॥*॥ यद्वा प्रवल्हतेरिनि (उ० ४।११८) प्रवल्हि तत 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । उभाभ्या स्वार्थे कन् । प्रहेलिका **प्रवल्ही** च **प्रश्नदूती विपादिका**' इत्युत्पलिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**दुर्विज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य**' ॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वक रचितत्वात्स्मृति । '**स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयो** स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ धर्मबोधार्थ रचिता सहिता । सपूर्वाद्धाते कर्मणि क्ते 'दधातेर्हि' (७।४।४२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे '**मन्वादिस्मृतेः**' ॥

१—हैमकोशे तु षोडशपणस्य पुराणसंज्ञाभिहिता । 'यदाह–षोडशपण पुराण पणो भवत्काकिणी चतुष्केण—इति' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समेति ॥ समाहरणम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ ॥ सग्रहणम् । 'ग्रहवृद' (३।३।५८) इत्यप् । 'विस्तरेणोपदिष्टानामर्थाना सूत्रभाष्ययो । निबन्धो य समासेन सग्रहं त विदुर्बुधा ' **संग्रहो** वृहदुद्गरो मुष्टिसक्षेपयोरपि' इति मेदिनी[1] ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'संग्रहस्य'** ॥

समस्या तु समासार्था

समेति ॥ समसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि०प०से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । सज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभाव । यद्वा समकृत्स्नम् । तद्विषयिणीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यत्वाच्छन्दोऽपि सा । समशब्दात्क्यचि (३।१।८) 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य ' (वा० ७।१।५१) इति सुगागमे 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्य टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ समसन समास । घञ् । (३।३।१८) । समासोऽर्था यस्या पूरणसाकाङ्क्षा । कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्र नभस्तलम्' इति । तत्र 'दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्ट चाणूरमल्लेन' इत्यादिना सा पूर्यते ॥ (२) ॥*॥ 'असमासार्था' इति पाठे तु 'अपरिपूरणार्था' इत्यर्थ ॥ द्वे **'समस्यायाः'** ॥

किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वाद । किंपूर्वाद्वदे 'भूवृवहिवसि' (उ० ३।१२८) इति झच् । 'झोऽन्त ' (७।१।३) 'गौरादित्वात्' (४।१।४१) ङीष् । यद्वा 'किंवदन्ति' इत्याख्यायमाना । अनुकरणशब्दादाख्यातण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'अच इ ' (उ० ४।१३९) । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (१) ॥ ॥ जनैर्भ्य श्रूयते । क्तिन् (३।३।९४)॥ (२) ॥*॥ द्वे **'लोकप्रवादस्य'** ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वार्तेति ॥ वृत्तिर्जीवनवृत्तम् । तदस्त्यसाम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति वार्तिकेन ण । यत्तु—'प्रज्ञाश्रद्धा–' (५।२।१०१) इत्यादिना ण –इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'तत्र वृत्तिशब्दस्य पाठोऽप्रामाणिक ' इत्युक्तवार्तिकेनैव ज्ञापित स्यात् । **'वार्ता** तु वर्तने वार्तिग्रणे कृष्याद्युदन्तयो । निसारारोग्ययो क्लीबम्' ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तते व्याप्नोति वृत्ते (भ्वा० आ० से०) क्तिन् (३।३।९४) । **'प्रवृत्तिर्वृत्तान्तप्रवाहेषु** प्रवर्तने' इति हैम ॥ (२) ॥ ॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो गवेषणीयोऽन्त समाप्तिर्यस्य । 'वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कार्त्स्न्ये वार्ताप्रकारयो ' इति हैम ॥ (३) ॥*॥ उद्गतोऽन्तो यस्य । **'उदन्तः** साधुवार्तयो ' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'वार्तायाः'** ॥

[1]—हैमे तु सग्रहो वृहदुद्गार मुष्टसक्षेपयोरपि' इत्युपलभ्यते । सचयेऽपीति मङ्ग —इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ [2]—हैमे तु 'प्रवृत्तिर्वृत्तौ वार्तायां प्रवाह' इत्युपलभ्यते ।

अथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

अथेति ॥ आह्वयन्त्याह्वा । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्य ' (वा० ३।२।३) इति ड । तैर्यायते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । घञर्थे क (वा० ३।३।५८) । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डो वा । यद्वा आह्वानमाह्व । सपदादि (वा०३।३।१०८) तस्या अय ॥ (१) ॥*॥ आख्यानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥ ॥ एवमाह्वा ॥ (३) ॥*॥ अभिधीयते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥ ॥ म्नायते । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० से०) । यद्वा नम्यते ऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे च' (भ्वा०प०अ०)। 'नामन्सीमन्–' (उ० ४।१५१) इति निपातित । 'भागरूपनामभ्यो धेय ' (वा० ५।४।३५) इति स्वार्थेवा धेय ॥ (५) ॥ ॥ (६)॥*॥ षट् **'नाम्नः'** ॥

हूतिराकारणाह्वानम्

हूतिरिति ॥ ह्वानम् । ह्वेञ (भ्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ ॥ आकारणम् । कृञो ण्यन्तात् (३।१।२६) युच् (३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ (ह्वेञ) ल्युटि (३।३।११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'आह्वानस्य'**॥

संहूतिर्बहुभिः कृता ॥ ८ ॥

संहूतिरिति ॥ बहुकर्तृका चेत् संहूति ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'बहुकर्तृकाह्वानस्य'** ॥

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवाद इति ॥ विरुद्धो वाद ॥ (१) ॥*॥ 'वि नानार्थेऽव सदेहे हरण हार उच्यते । नानासदेहहरणाद्व्यवहार इति स्मृत ' इति कात्यायन । **'व्यवहारः'** स्थितौ पणे । द्रुमेदे[2] इति हैम ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'ऋणादिन्यायस्य'** ॥

उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ वाचो मुखमिव मुखमुपक्रम ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'वचनोपक्रमस्य'** ॥

उपोद्घात उदाहारः

उपोद्घात इति ॥ उप समीपे उद्धनन ज्ञापनम् । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उदाहरणम् । घञ् (३।३।१८)॥ (२) ॥*॥ द्वे **'वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्य'** । प्रकृतोपपादकस्य दृष्टान्तादेरित्यन्ये ॥

शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

शपनमिति ॥ 'शप आक्रोशे' (दि० उ० अ०) । ल्युट्

[1]—भाष्ये तु 'अ पेक्षपि' इति दृश्यते ॥ [2]—'द्रुमेदे व्यवहारेऽपि' इति पाठान्तरम् ॥

(३।३।११५) ॥ (१) ॥॰॥ 'शीङ्शप–' (उ० ३।११३) इत्यर्थः। 'शपथः कार आक्रोशे शपने च सुतादिभिः' इति हैमः ॥ (२) ॥॰॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य' ॥

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम्। 'यजयाच–' (३।३।९०) इति नङ्। 'प्रश्ने चा–' (३।२।११७) इति लिङ्गान्न संप्रसारणम् ॥ (१) ॥॰॥ अनुयोजनम्। युजेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥॰॥ प्रच्छनम्। 'गुरोश्च हल.' (३।३।१०३) इत्यङ्। संप्रसारणम् (६।१।१६) ॥ (३) ॥॰॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य' ॥

प्रतिवाक्योत्तरे समे।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम्। ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥॰॥ उत्तरणम्। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। ('उत्तरं प्रवर्णोर्ध्वयोः। उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराटजे') ॥ (२) ॥॰॥ द्वे 'उत्तरस्य' ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावभियोगश्च ॥ (१) ॥॰॥ चक्षिङः (अ० अ० से०) अभ्याङ्पूर्वाद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥॰॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्याविवादस्य' ॥

अथ मिथ्याभिशंसनम् ॥१०॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशंसेः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥॰॥ अभिशपनम्। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥॰॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य' ॥

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम्। घञ् (३।३।१८)। 'प्रणादस्तु पुमान्सीत्कारशब्दे च श्रवणामये'। 'अनुरागकृते शब्दे प्रणादः सीत्कृतं नृणाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥॰॥ एकं प्रीतिविशेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशब्दस्य' ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यश इत्यादि ॥ अश्नुते व्याप्नोति। 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'अशेर्देवने युट् च' (उ० ४।१९१) इत्यसुन् ॥ (१) ॥॰॥ कीर्त्यते। 'कॄत संशब्दने' (चु० प० से०)। 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इति निपातितः। 'कीर्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' ॥ (२) ॥॰॥ सम्. सर्वैर्ज्ञायते। 'ज्ञाअवबोधने' (क्र्या० प० से०) घनर्थे कः (वा० ३।३।५८) (अन्यत्रापीति) ङी वा ॥॰॥ 'समाज्ञा' इति समाङ्पूर्वाज्ज्ञः (क्र्या० प० से०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥॰॥ 'समज्या' इति पाठे (समाङ्पूर्वात्) 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'संज्ञायां समज–' (३।३।९९) इति क्यप्। 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा० २।४।१५६) इति न वीभावः ॥ (३) ॥॰॥ त्रीणि 'कीर्तेः' ॥

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

स्तव इत्यादि ॥ स्तूयतेऽनेन। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥॰॥ 'दाम्नी–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रनि स्तोत्रम् ॥ (२) ॥॰॥ क्तिनि (३।३।९४) स्तुतिः ॥ (३) ॥॰॥ 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०)। नुतिः ॥ (४) ॥॰॥ चत्वारि 'स्तुतेः' ॥

आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्

आम्रेडितमिति ॥ आम्रेड्यते आधिक्येनोच्यते स्म। 'म्रेड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। यथा 'सर्पः सर्पः' इति ॥ (१) ॥॰॥ एकम् 'द्विरुक्तेः' ॥

उच्चैर्घुष्टं तु घोषणा।

उच्चैर्घुष्टमित्यादि ॥ उच्चैर्घुष्यते स्म। 'घुषिर् शब्दे' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'घुषिरविशब्दने' (७।२।२३) इतीण्निषेधः। विशब्दनं स्वाभिप्रायप्रकाशनम्। तच्च प्रकृते नाभिप्रेतम् ॥ (१) ॥॰॥ 'ण्यास–' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (२) ॥॰॥ 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः।

काकुरिति ॥ आदिना कामक्रोधादेर्ग्रहः। कक्यते। 'कक लौल्योपतापयोः' (॰)। बाहुलकादुण् ॥ (१) ॥॰॥ एकम् 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे॥१२॥

अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोपक्रोशादयोऽपीत्यर्थः। वर्ण्यते। 'वर्ण वर्णने' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१८) वर्णः प्रशंसा। तद्विरुद्धोऽवर्णः 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च। स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने' ॥ (१) ॥॰॥ 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्यालंकृतिषु स्मृतः' ॥ (२) ॥॰॥ निरादिपूर्वाद्वदेः (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८)। 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः' ॥ (३) ॥॰॥ 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति (वा) दीर्घः। 'परिवादोऽपवादे स्याद्वीणावादनवस्तुनि' ॥ (४) ॥॰॥ 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' ॥ (५) ॥॰॥ 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (६) ॥॰॥ 'गुप गोपनकुत्सनयोः' (भ्वा० आ० से०)। गुपेर्निन्दायां सन् (३।१।५)। 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (७) ॥॰॥ 'कुत्स अवक्षेपणे'

१—लोकवादोऽपवादः। तत्र यथा 'खलनिर्वादकथायां वदिता यत्खलजनोऽपि स्यात्' ॥ परिनिष्ठितवादस्तत्त्ववादः। तत्र यथा 'निर्वादा वादिनः कृताः' ॥ २—मेदिनीहैमयोस्तु 'अववादः' इति दृश्यते। व्याख्यातमुदाहृत च तदेवानेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥

'अर्थान्नञः' इत्युरःप्रभृतिषु (५।४।१५१) पाठान्नित्यं कप् समासान्तः । अनर्थकं जरद्गवादिवाक्यम् । 'अबध्यं स्याद्' इति पाठ इति कौमुदी । 'अबध्यमबधार्थे स्यादनर्थकवचस्यपि' इति (हैममेदिन्योः) दर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समुदायार्थशून्यस्य वचनस्य' ॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्षराणामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥*॥ न वचनार्हम् । ण्यत् (३।१।१२४) । 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) इति न कुत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निंदावचनस्य' ॥

आहतं तु मृषार्थकम् ।

आहतमिति ॥ आहन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृषार्थके । स्यात्पुरातनवस्त्रेऽपि नववस्त्रे वितानके' ॥ (१) ॥*॥ मृषाऽर्थो यस्य ॥*॥ 'एष वन्ध्यासुतो याति' इत्यादिवचनस्य 'मृषावचनस्य' एकम् ॥

'सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासम्

सोल्लुण्ठनमिति ॥ 'लुठि आलस्ये प्रतीघाते च' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । उल्लुण्ठनेन सहितम् ॥ (१) ॥*॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सोपहासस्य' ॥

'मणितं रतिकूजितम् ।' इति क्वचित्पठ्यते ॥

मणितमिति ॥ 'मण कूजने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ रतौ कूजितम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रतिकूजितस्य' ॥

अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्

अथेति ॥ म्लेच्छ्यते स्म । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् । 'म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि म्लाने' ॥ (१) ॥*॥ न विस्पश्यते स्म । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (*) कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'अविस्पष्ट-' (७।२।१८) इति निर्देशादिडभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अप्रकटवचनस्य' ॥

वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

वितथमिति ॥ विगतं तथा सत्यं यस्माद्वितथम् । 'अच्' (५।४।७५) इति योगविभागात्समासान्तोऽच् । यद्वा वितन्यते । बाहुलकात्कथन् । 'अनुदात्तो-' (६।४।३७) इति नलोपः ॥ (१) ॥*॥ न ऋतम् । 'अनृतं कृषावसत्येऽपि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'असत्यवचसः' ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यमित्यादि ॥ सति साधु सत्यम् । 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' ॥ (१) ॥*॥ तथा सत्ये साधु तथ्यम् ॥ (२) ॥*॥ अर्यते स्म । 'ऋ गतौ' (भ्वा०प०अ०)। क्तः (३।२।१०२) । ('ऋतं शिलोञ्छे पानीये पूजिते दीप्तसत्ययोः') ॥ (३) ॥*॥ समञ्चति संगच्छते । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) क्विन् (३।२।५९) सम्यक् । सम्यङ् पुंसि स्त्रियां समीची ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सत्यवचसः' ॥

अमूनि त्रिषु तद्वति ।

अमूनीति ॥ अमूनि (सत्यादीनि) उपचारात्तद्वति वर्तमानानि त्रिषु । 'त्रिषूत्तरे' (प्रागुक्तेन) इत्यनेन वाग्विशेषपराणां निलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु वक्तृपराणाम्—इति विशेषः ॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥
स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः ।
आरवारावसंरावविरावाः

शब्द इति ॥ शब्दनम् । 'शब्द शब्दकरणे' (चु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'नौ गदनद-' (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'खनिकषि' (उ० ४।१४०) इति इः ॥ (४) ॥*॥ घञि ध्वानः (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ रवणम् । 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (६) ॥*॥ 'स्वनहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप्घञौ ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ 'घुष घुष्टौ' (भ्वा० उ० से०) । 'ह्राद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ 'विभाषा ङि रुप्लुवोः' (३।३।५०) इति घञ् ॥ (१५) ॥*॥ पक्षे अप् (३।३।५७) ॥ (१४) ॥*॥ 'उपसर्गे रुवः' (३।३।२२) इति घञ् ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'शब्दस्य' ॥

अथ मर्मरः ॥ २३ ॥
स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्

अथेति ॥ वस्त्राणां पर्णानां च स्वनिते मर्मरः । शब्दानुकरणमिति स्वामी । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'कृदरादयश्च' (उ० ५।४१) इत्यरन् मुगागमो गुणश्च—इत्यन्ये । मर्म राति वा । कः (३।२।३) । 'मर्मरो वस्त्र-

१—'जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्घः' इति मुकुटः ॥ २—म्लाने विच्छाये यथा 'म्लिष्टं चित्रमभिनवासभवने वक्ति त्वदीयं यशः' अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

१'—वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे' इत्यस्यावधिर्दर्शितः—इति मुकुटः ॥

भेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी पीतदारुणि' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रपर्णध्वनेः' ॥

भूषणानां च शिञ्जितम् ।

निक्काणो निक्कणः क्काणः क्कणः क्कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

भूषणानामिति ॥ भूषणानां ध्वनौ । 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । भावे क्तः (३।३।११४) ॥*॥ 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये 'शिञ्जा' अपि–इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ 'नौ' (३।३।६४) इति 'अनुपसर्गे' (३।३।६१) इति चानुवर्तमाने 'क्कणो वीणायां च' (३।३।६५) इत्यप् ॥ (३) ॥*॥ (५) ॥*॥ पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ (४) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (६) ॥*॥ (यत्तु) षष्ठ वीणाया अन्यस्य च किंनरादेः क्कणने–इति मुकुटः । तन्न । अपिशब्देन पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अतः षडपि 'भूषणध्वनेः' ॥

वीणायाः क्कणिते प्रादेः प्रक्काणप्रक्कणादयः ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदिशब्दादुपक्कणादयः ॥*॥ 'वीणाक्कणनस्य' इमे ॥

कोलाहलः कलकलः

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०)। कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) क. (३।२।३) वा ॥ (१) ॥*॥ 'कल शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । कलादपि कलः । (यत्तु) कोलान्सूकरानाहते त्रासयति–इति स्वाम्याह । तन्न । 'आङो यमहनः' (१।३।२८) इत्यकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च हन्तेरात्मनेपदविधानात् । यदपि—आभीक्ष्ण्ये द्विर्भाव. । (८।१।४) इति । तदपि न तस्य तिङव्ययकृन्मात्रविषयत्वात् । 'कलकल उक्तः कोलाहले तथा सर्जनिर्यासे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः कृतस्य महाध्वनेः' ॥

तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥ २५ ॥

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽञ्चन्ति ते तिर्यञ्चः । तेषां यद्रुतम् तद्वाशितम् । 'वाशृ शब्दे' (दि० आ० से०) तालव्यान्त. । भावे क्त. (३।३।११४) । 'वाशिता[1] करिणीनार्योर्वाशितं भाविते रुते' । ('वासिता करिणीनार्योर्वासितं सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवेष्टिते') इति विश्वकोषादिदर्शनेन तु दन्त्यवानपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षिशब्दस्य' ॥

स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्यीकृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१)॥ ॥(२)॥*॥ द्वे 'प्रतिध्वनेः'॥

गीतं गानमिमे समे ।

गीतमिति ॥ गीयतें । भावे क्तः (३।३।११४)–ल्युटौ (३।३।११५) । 'गीतं शब्दितगानयो.' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गानस्य' ॥

इति शब्दादिवर्गविवरणम् ॥ ६ ॥

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

निषादेति ॥ निषीदति मनोऽस्मिन् । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् । '**निषादः** स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' ॥ (१) ॥*॥ ऋषति बलीवर्दस्वरसादृश्यं गच्छति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उणा० ३।१२३) इत्यभच् । 'ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्वृषयोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयोषिति । शूकशिम्ब्यां सिरालाया विधवायां क्वचिन्मता' ('आदिजिनेऽपि' ॥ (१) ॥*॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४।३।५३) । '**गान्धारो** रागसिन्दूरस्वरेषु नीवृदन्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ षड्भ्यो जातः । 'पञ्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः । 'नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्य. संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः' ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भव. । 'मध्यान्म.' (४।३।८) । 'तद्वदेवोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः । नाभिं प्राप्तो महानादो मध्यस्थस्तेन मध्यमः' । '**मध्यमो** मध्यजे स्वरे । देहमध्ये मध्यदेशे (**मध्यमा** कर्णिकाङ्गुलिः । राकारजस्वला चापि)' इति हैम. । '**मध्यमो** मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलग्ने तु न स्त्रियाम् ॥ स्त्रियां दृष्टरजोनार्यां कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' ॥ (१) ॥*॥ धीमतामयं धैवतः पृषोदरादि· (६।३।१०९) 'संज्ञायाम्' (८।२।११) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'वायुः समुद्गतो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्धसु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते' । तज्जन्यत्वात्स्वरः पञ्चमः । पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे–'

१—पीयूषविवेकयोरपि 'शिञ्जितम्' इत्येक भूषणध्वनेः । निक्काणादयः षष्ठ वीणाकिंनरादिस्वनितस्य । इत्येव दृश्यते । अग्निपुराणान्तर्गतनामलिङ्गानुशासने 'भूषणानां च शिञ्जितम् । वीणाया निक्कणः क्काणः' इति पाठस्यैव दर्शनेनापि निक्काणादीना भूषणध्वनिवाचकत्वाप्राप्तेः ॥ २—अय च श्लोकक्रमो मेदिनीस्थः । परतु तत्रापि दन्त्यमध्य एवोपलभ्यते ॥

१—राका पूर्णिमा । तत्र यथा 'अमृतममृतराशिर्मध्यमामध्यरात्रे' इति ॥ २—अयं पाठः कुत्रचिदुपलभ्यते ॥

(५।२।४८) इति डट्। 'नान्तात्–' (५।२।४९) इति मट्। '**पञ्चमो** रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च पञ्चमी। पाण्डवानां च, पत्न्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु'। '**पञ्चमो** रुचिरे दक्षे' ॥(१) ॥*॥ अमी सप्त स्वरास्तन्त्रीतः कण्ठाच्चोच्चरन्ति। 'दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् वंशमुरजादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः। नारदः– 'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम्। अजाविकौ च गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम्। अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः' इति '**स्वराणां पृथक्पृथक्**' एकैकम् ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकलीति ॥ ईषत्कलः काकली। 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः। गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्। अन्ये तु—कलेः (भ्वा॰ आ॰ से॰) इन् (उ॰ ४।११८)। कलिः शब्द ईषदत्रेति **काकलिः**। ततः 'कृदिकारात्–' (ग॰ ४।१।४५) इति ङीष्। अत एव 'साधूदितं काकलिभिः कुलीनैः' इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते— इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**सूक्ष्मध्वनेः**' ॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिसुखः। स चासावस्फुटोऽव्यक्ताक्षरश्च। तादृशे ध्वनौ कलः। 'कड मदे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कडति माद्यत्यनेन। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः। डलयोरेकत्वस्मरणम्। यद्वा कलनम्। 'कल सङ्ख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः। यद्वा कलते। पचाद्यच् (३।१।१३४)। '**कला** स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके। षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ **कलं** शुके त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**अव्यक्तमधुरध्वनेः**' ॥

मन्द्रस्तु गम्भीरे.[1]

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिध्वनौ। मन्दते। 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'स्फायि–' (उ॰ २।१३) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**गम्भीरशब्दस्य**' ॥

तारोऽत्युच्चैः

तार इति ॥ तारयति अतिक्रामत्यन्यान्शब्दान्। 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति चुरादिगणसूत्रात्स्वार्थे णिच्। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**उच्चशब्दस्य**' ॥

त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः (त्रिषु विशेष्यनिघ्नाः)॥

समन्वितलयस्त्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र स एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**गीतवाद्यलयसाम्यस्य**' ॥

वीणा तु वल्लकी।

विपञ्ची

वीणेति ॥ वेति जायते स्वरोऽस्याम्। 'वी गत्यादिषु' (अ॰ प॰ अ॰) 'रास्नासास्ना–' (उ॰ ३।१५) इत्यादिना नप्रत्ययो णत्वं गुणाभावश्च निपातितः। '**वीणा** विद्युति वल्लक्याम्।' (१) ॥*॥ वल्लते। 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) क्वुन् (उ॰ २।३२)। गौरादित्वात् (४।१।४२) ङीष् ॥ (२) ॥*॥ विपञ्चयति विस्तारयति शब्दम्। 'पचि विस्तारे' (चु॰ प॰ से॰)। ण्यन्तादच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। 'विपञ्ची केलिवीणयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**वीणायाः**' ॥

सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवदति स्वरान्। 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**सतार इति ख्यातस्य**' ॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततमिति ॥ वीणादि यद्वाद्यं वादनीयम्। तत्ततम्।[2] आदिना सैरन्ध्रीरावणहस्तकिंनरादि तन्यते 'तनिमृङ्भ्यां किच्च' (उ॰ ३।८८) इति तन्। 'अथ **ततं** व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम्। क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**वीणादिवाद्यस्य**' ॥

आनद्धं मुरजादिकम्।

आनद्धमिति ॥ आनह्यते स्म मुखे चर्मणा बध्यते स्म। 'णह बन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'नहो धः' (८।२।३४)। आदिपदात्पटहादि। '**आनद्धं** मुरजादौ च क्लीबं स्यात्संदिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**मुरजादिवाद्यस्य**' ॥

वंशादिकं तु शुषिरम्

वंशेति ॥ वंशो वेणुः। आदिपदात्काहलादि। शुषिश्छिद्रमस्यास्ति। 'ऊषशुषि–' (५।२।१०७) इति रः। '**शुषिरं** वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम्। **शुषिरो** न स्त्रियां गर्ते, वह्नौ, रन्ध्रान्विते त्रिषु'। 'सूर्म्यं सुषिरामिव' (पस्पशाह्निकभाष्यस्थश्रुतौ) इति प्रयोगात् (**सुषिरम्**) दन्त्याद्यपि।

---

[1] १—मद्रोऽपि इति स्वामी ॥

[2] १—क्वचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'मूषिके ना स्त्रियां नाल्पौषधौ रन्ध्रान्विते त्रिषु' इति पाठ उपलभ्यते ॥